

ШЫН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 37
(19668)
2023 чылдың
май 24
среда

Хүннүң үнери — 04:39
Ажары — 20:39
Хүн дурту — 16:00

Садар өртөз
хостуг

12+

Байырлыг, школа !

Материалды 2-ги арындан номчуур.

/ Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Чаа тудуглар - хөгжүлдениң демдээ

«Енисей Сибири — келир үениң хоорайлары» деп тудуг шуулганы Ты-
вага ийи чыл бурунгаар болуп эгелээн. Бо хемчег республикавыстың
социал-экономикаг хөгжүлдизинге улуг уjur-дузалыг...

/ 4-кү арында

Өг-бүле - кижизидилгениң таваа

Чылдың-на өөредилге чылы дооступ турда, республика чергелиг ада-иелер бол-
гаш башкылар хуралын эрттирери чаңчыл апарган. Бо чылгы хуралды ТР-ниң
Өөредилге яамызы өске чылдардан онзагай кылдыр эрттирер деп планнаан...

/ 5-ки арында

400

ажыг социал керээлерни 2022 чылда
Тываның чурттакчылары чарган.

Сайгарлыкчы
чорук неделязы

Майның 26-да демдеглээр Россияжи сайгарлыкчы чорук хүнүнге тураскааткан чаңчылчаан бизнес-декаданың ажил-агыйжы хемчеглери бо неделяда Тывага база уламчылаар. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг эрткен пятницада тус черниң бизнес ниитилежилгезиниң төлээлери-биле ужуражып тура, республикада сайгарлыкчылар саны өскенин демдеглээн.

"Улуг үүрмек садыг-а-жилга-биле ажыктыг чижилгени тургузарының, тус черниң сервисин хөгжүдериниң база кадрларның мергежилин бедидериниң айтырыгларын сайгарып чугаалашты-выс" — деп, Тываның Баштыңы ужуражылга соонда социал четкилерде бодунуң блогунда дыңнаткан. Тус черниң садыг баартыктары боттуң продукциязы-биле долган турарын чедип алыр дээш, улуг күженишкенин санып турарын киржикчилерге дыңнаткан. "Ол бисте бар, аңаа сонургал база бар, ынаар маркетинг-бестер безин үнүп турар. Күш-ажылчы орулганың чугулазын кады суртаалдаар херек" — деп, Владислав Ховалыг түңнээн.

Сайгарлыкчы чорук неделясында хемчеглер ам-даа уламчылаар. Май 25-те боттарын ажил-биле хандырткан кижилерниң III-кү республика шуулганы болур.

Май 26-да Кызылда Сайгарлыкчы чоруунуң аллеясын чаагайжыдар.

Май 27-де «Авангард» деп ТР-ниң аныктарының шериг-патриотчу кижизидилгезиниң өөредилге-методиктиг төвүнүң девискээринге сайгарлыкчы чорук субъектилериниң ортузунга спартакиада болур.

/ Бистиң корр.

Школаларда
шылгалдалар
эгелээн

Тывада май 24-те — тоску классчыларга, а 26-да — школа доозукчуларынга күрүне шылгалдалары эгелээр. Росөөредилге хайгааралының регионнуң шылгалдалар комиссиязының президиум даргазы кылдыр томуйлааны ТР-ниң өөредилге сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Елена Хардикова республика ЕГЭ база ОГЭ-ге канчаар белеткенгениниң дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга илеткээн.

Ямының ме-дээзинде, оон мурнунда чылга деңнээр, 1322 киж хейге азы 9526 киж күрүнениң түңнел аттестациязының кол үезинге киржири айыттыг-ган. Оларның 7057-зи — кол күрүне шылгалдазын (ОГЭ) база 2366-зы — чаңгыс аай күрүне шылгалдазын (ЕГЭ) дужаар. Ортумак ниити билг аттестадан алыр дизе, доозукчулар ЕГЭ-ниң ийи эртемнге — орус дыл биле математиканың үндезинин ортумак санга кылыр ужурлуг. Тоску классчылар орус дыл биле математикадан аңгыда, боттарының шилип алганы ийи эртемнге шылгалдалар дужаар.

Эртемнер шилилгезиниң анализинден көөрге, информатикага шылгалда дужаар

күзелдиг доозукчулар саны немешкен — ОГЭ дужаар өөреникчилерниң 40 хуузу азы 2281 киж. Амыдыралдың бүгү-ле адырлары шапкын чурагайжыттынып турарындан база россияжи университеттер болгаш техникумнарже ИТ угланышкынның бюджет олуттарны 25 хууга көвүдеткенден, ол тайыл-бырлаттынар.

Ниитилел билиглери дужаар доозукчулар саны база хей. Ону 2216 тоску классчылар азы ОГЭ дужаарларның 39 хуу, а 11-ги классчылардан 1205 доозукчу шилип алган (51,6 хуу). Ол гуманитарлыг факультеттерже, юриспруденция, экономика, маркетинг, менеджмент, туризм, политология, шериг мергежилдер дээш аңгы-аңгы мергежилдерже дужаар киреринге албан херек үш-дөрт эртемниң бирээзи болур.

ЕГЭ киржикчилериниң шилилдезинде үшкү черде — профильдиг математика кирген. Ону 728 киж дужаар кылдыр бижиткен, доозукчуларның 31,4 хуу. ИТ-технологиялар, мехатроника база робототехника, тускай эртемнер, экономика-биле харылзаалыг мергежилдерге өөрениринге албан херек эртем ол болур. 735 киж азы доозукчуларның 31 хуузу биологияга ЕГЭ дужаарын шилип алган.

ТР-ниң өөредилге яамызының специалистери төрөөн дылга шылгалда дужаарын шилип алган ОГЭ киржикчилериниң көвүдээни, шылгалда кампаниясында чаа чүүл болганын демдеглээн. Тывада күрүне дылы болур орус дыл-биле кады тыва дылга күрүне шылгалдазын эрттиреринге бүгү-ле байдалдар республикада бар дээрзи демдеглеттинген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын эрттирери-биле, шылгалда эрттирер 88 пункту республикада белеткээн, 2022 чылга деңнээр, 3 катап хей. Шупту пунктуларда шылгалда чорудуун дамчыдар видеохайгаарал камераларын салган. Хей-ниити хайгааракчылары аудиторияларда шылгалдаларның эртип турарын контролдаар. Амгы үеде 319 киж хайгааракчы болурунук аккредитациязын эрткен.

Шылгалдалар киржикчилериниң айыыл чок чоруунче база онза кичээнгеи салган. Шылгалда эртер пунктуларда эмчи постуларын ажилда-дып, полиция нарядының дежурствозун организастаан. Росгвардияның кезээ бооп болур террорисчи болгаш

өске-даа айыылдан шылгалда пунктуларын камгалаар. Школаларда шылгалда пунктуларын үзүктел чок чырык-биле хандыраары айыттыг-ган.

Владислав Ховалыг хурал төңчүзүнде муниципалитеттер удуртукчуларынга даалгаларны берген. Күрүне шылгалдаларының эртип турарын чогуур хыналдага алыр. «Өжөгүрүн эвес, аңгы-аңгы хажыдышкыннар ужуң, эрткен чылын 25 өөреникчиниң шылгалдазының түңнелдерин күш чок болдурган. Ол дээрже бүдүн чылды азы оон-даа хей үени чидирип, дээди өөредилге черлеринче дужаар чоруп шыдавайн барганы-дыр. Республикага эмчилер, инженерлер, технологтар, тудугжулар болгаш өске-даа специалистер чугула херек болганда, доозукчу бүрүзүн үнелеп, профессионал өөредилгени чедип алырынга бүгү байдалдарны тургузар ужурлуг бис. Ынчангаш шылгалдалар үезинде ындыг-мындыг болушкуннар болбайн, эки байдалга эртерин чедип алыр» — деп айтыг-кан.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны

| СӨӨЛГҮ ҚОҢГА — 2023 |

Байырлыг, школа !

2023 чылдың май 23-те республиканың 175 школазынга сөөлгү коңга байырлалын демдегледип эрттирген. Кызылдың А.А. Алдын-оол аттыг 2 дугаар школазын 158 тоску классчылар база 11-ги классты 24 өөреникчи доозуп турар. Оларның аразындан 11-ги классты 2 өөреникчи алдын медальче база 9-ку классты 3 киж кызыл аттестатче кордап турар. Оларның мурнунда база бир улуг харыс салга — күрүне шылгалдаларын чедишкенин дужаар алыры.

Тываның Чазак Баштыңы Владислав Ховалыг видео-харылзаа таварыштыр доозукчуларга сөөлгү коңга байырлалы-биле байыр чедирип, оларга эртем-билиг эжин ажадып берген буяныг башкыларның чымыштыг ажил-ижин онзазы-биле чугулалап, доозукчуларга күрүне шылгалдаларынга болгаш келир үеде чедишкенин билерин күзүзүн. Ол ышкаш доозукчуларны «улуг» амыдыралче үдээр-биле, Кызыл хоорай чагырганың өөредилге департаментиниң төлээзи Айлана Ооржак, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер

хуралының депутаты Роман Тамоев хүндүлүг аалчылар болуп, уругларга, ада-иелерге база башкыларга чыгычымчак йөрээл сестери-биле байырын чедиргеннер.

Бөгүнгү хүннүң кол маадырларын аңгыда, ук школаның аңгы-аңгы чылдарда дооскан доозукчулары база төрөөн школазынга байыр-сөңүн чедирип, аалдап келгеннер. Оларның бирээзи школаны дооскандан бээр 45 чыл оюн демдегледип турар 1978 чылдың 10 "в" класстың доозукчузу Геннадий Монгуш бодунуң школачы үелериниң дугайында сактыышкыннары биле үлешкен. 1978 чылда школаны 96 өөреникчи доос-

кан. 1976 чылда бүгү Тывадан 9-ку классче 300 ажыг өөреникчи аразындан шылгалдалар түңнели-биле 50 хире киж эрткеш, школаже өөренип кирип алган. Оларның доозазы школа соонда дээди эртем-билиг, республиканың төлөптүг хамаатылары болган. Хей-ниити палатазының даргазы Анатолий Дамба-Хууракты, прокурорнуң орапакчызы болуп аылдаан Михаил Санчайны, алдарлыг чурукчу Май-оол Чоодуну, республиканың Улус өөредилгезиниң болгаш РФ-тиң эртем ажилдакчыларының проф-эвилел даргазы Надежда Охемчикти, Россияның алдарлыг эмчизи Юлия Дамбаны, РФ-тиң алдарлыг башкызы Ольга Базырны база Наталья Кууларны хамаарыштырып болур.

Май 24-те Кызыл хоорайның школаларының 9 класс доозукчулары 2613 өөреникчи күрүне шылгалдазын дужаар. Оларның аразындан 64 киж кызыл аттестат-биле доозарын кордап турар. Ол ышкаш 898 11-ги классчылардан 54 доозукчу алдын медаль-биле школаны доозар сорулгалыг, шылгалдаларга белеткелин уламчылап турар. Оларның мурнунда улуг сорулга — шылгалдаларны чедишкенин дужаар алгаш, мергежил чедип алыры.

Байырлалдың сөөлгү коңгазын эң-не эки өөреник, үлөгерлиг доозукчу биле бирги классчы чаяр дээрзин шупту билер бис. Кызылдың А.А. Алдын-оол аттыг 2 дугаар школазының ша-ындыг өөреникчилери 11 "б" класстың доозукчузу Начын Очур-оол болгаш 1 "а" класстың өөреникчизи Ясмин Чигжит «Сөөлгү коңганы» чаяр аас-кежиктиг болган.

/ Алиса ДОНГАК
Начын АҢГЫР-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу

Садыгларга боттун бүдүргөн продукциязын колдадыр

аның Баштыңы Владислав Ховалыг ажил-агыйжы такчылаашкын үезинде Улуг-Хем кожуунда часкы ажилдары кандыг далда чоруп турарын кургаан.

Улуг-Хем кожуунун девискээринге эрткен чылын 1000 гектар тараа культуралары аш мал чемин тараан. Чылын аңаа немей Эрес-Мандан-оолдун удуртканы «Оргадай» арат ажил-агыйжы чеминден аңгыда, тау-улыраларын немей ары-биле Арыг-Үзүү Ишти-Хем суурларның аңаа барык 30 ажыг чыл паттынмай чыткан кур ишчигээткеш, шөлүн 200 р улгаттырган. Аңаа Даргазы чаа эздип, болбаазырадып шөлге чедип, тараажы-уруурашкыш, чардырып чыгачкан немелде чемишчи-чокка-ла элбек дүжүттү дээрзинге бүзүрүп тура-уугаалаан. Тараажы ону хап, ниитизи-биле 1200 дүн 900-үнгө тараа уралары: 500 га шөлдүн аңаа кызыл-тасты, аңаа арбайны, суланы — кыргыз-караны (гречка) 100 га, оон аңгыда, 300

га шөлге мал чемин тарыыр планы-биле таныштырган.

Эрес Мандан-оолдун удуртканы «Оргадай» көдээ ажил-агыйжы кооперативи чер ажил-агыйжында барык 8 чыл ажыг ажилдап турар. Регион болгаш регионнар аразының делгелге-садыглаашкынна-рынга каш удаа тиелекчилер аразынче кирип, оон бүдүрүп турар тыва далганы чүгле республикада звес, чурттан дашкаар-даа билдингир апарган. Тыва далганы дээш «Россияның 100 тергийн барааны» деп сертификатты база алган.

— Бо хүнде бистиң бүдүрүлгевисте 16 киж хаара туттунган. Оларның 8-зи доктаамал, 8-зи сезоннуг ажилдар үезинде республиканың аңгы-аңгы ко-жууннарындан болгаш колдуу Улуг-Хем кожуундан күзелдиг улус ажилдап кээп турар. Бо чылын тарыыр үрезин чедер. Гречканың үрезинин Михаил Санниковтан алган мен. Чүге дээрге оон кыргыз-караның

шынары эң-не дээр бо-луп турарын специалистер чугаалап турду. Күзүн дүжүт ажаалдазының соонда тараа культураларын болбаазырат-каш, боттарывыстың бүдүргөн сарыг-тараа, кыргыз-кара дээш өскезин-даа садыг-ларже үндүрер сорулгалыг бис. Ону кылырынга бистиң чазаавыс улуг деткимчени көргүзүп турар. Эрткен чылын республиканың социал-экономиктиг сайзыралының тускай программасы-биле күрүне деткимчезин алдым. Ол 11 сая рубль-биле тараа культу-ралары болбаазырадыр цехти бо чайын ажилдадып эгелей бээр бис — деп, Эрес Ман-дан-оол чугаалаан.

Тараажы керээ негелде-зи езугаар 3,75 млн рубль бодунуң үлүүн төлевилелче салган. Ол акша-хөреңгиге кыргыз-кара болгаш тараа культураларын болбаазыра-дыр цехтин дериг-херекселде-рин, продукцияны аай-дедир сөөртүр ГАЗ-А23R33 изо-термиктиг фургонну чагыдып

алган. Оон аңгыда, цехтин оран-савазын эде чаарты-рынга тудуг материалдары саттырган. Объектиде тудуг ажилдарының кол кезии дооступ турар. июньда дериг-херекселдери чедип кээрин манап турар.

Бо хүнде ажил-агыйда бир тараа ажаар комбайн, 4 трактор, 2 андазын, 2 үрезин чажар машина, тараа басты-рар болгаш суг чаштырар херекселдер бар. Келир дүжүт ажаалдазында немей бир комбайн черле херек апаар дээрзин тараажы чугаалаан. Ол ышкаш үе-дүптен бээр тыва чоннуң чип өөрөнгөн чеми — тыва далганы бол-баазырадыр, богу безин артпас деп тайылбырлаан.

Эрткен чылын 92 тонна арбай далганын кылган бис. Өске чылдарда Казахстан, Моолче үндүр садып турду-вус. Коронавирус хамчык-тыг аарыг үезинде бо ажил соксаан соонда, эрткен чылын чүгле Бурятияже 3 тоннаны чоруткан бис. Хакасияда база

арбай далганын кыла берген чорду. Ону садып алгаш, бис-ти-биле деңнеп чиirimге, көңүс өске. Ол чон техноло-гиязын чедир билбейн тура-рында бе, дүгүн чедир ашта-вайн, ол-ла хевээр хаптааш, садып турар. Тыва далганда хевек чок болур, ону колдуун-да малга бээр. Бо чылын час узаарга, малчыннар малын чудатпас дээш, арбай дүгүн куругладыр ап турду. Черле ынчаш, арбай далганы кончук үнелиг чем болурда, оон хевээр безин мал семиртиринге дыка дузалаар. Амдыгааштан мал ажил-агыйлыглар ар-бай дүгүн алыр дээш, баш бурунгаар чагыгларын кири-берген — деп ажил-агыйның удуртукчузу демдегледип.

Эрес Мандан-оол ажил-агыйның удуртукчузу болурундан аңгыда, Улуг-Хем кожуунга болгулаар янзы-бүрү спортчу-даа, культурлуг-даа, социал ужу-уткалыг хемчеглерниң доктаамал деткичизи болуп турар. Ол ышкаш стол тен-нинизинге республика черге-лиг маргылдааларның бүгү чарыгдалын боду хүлээнгеш, Шагаан-Арыгга каш чыл дур-гузунда организаптап эртти-рип турар.

Бо хүнде кол кичээнге чүгле тарылга шөлдери-де. Чүге дээрге боттун шөлдериңе тарып өстүргөн экологтуг арыг чиг эт-тен крупалар тус черниң садыгларының баартыктары-га бо сезонда көстүп кээрин чедип алыр сорулга салдын-ган. Чон ону манап турар.

/ Карина МОНГУШ.
Начын АҢГЫР-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Хууда ажил-агыйлыглар межиб турар

Айдыс Монгуштар чемниң Аржаан суурда арының дузалал ажил-ын тудуп, школа назы-тпээн ийи ажы-төлүн идип өстүрүп турар. Олар «Социал керээ» программасының ичези-биле бызаалыг садып алыр аргалыг а.

Инци боду мал эм-чизи мергежилдиг болгаш, мал азыраа-сундулуг.

«Өөм ээзи-биле хууда дузалал ажил-агыйлыг болуп, ону сайзырадыр күзелдиг турган бис. Боттарывыс ол талазы-биле дуржулгалыг болгаш, уруг-дарывысты мал ажил-агыйынга сонургалдыг кылдыр өөредип-кижизидип турар бис. Социал детким-чени алгаш, акша-көпеек талазы-биле нарын айты-рыгларывысты ийитпирлеп алыр аргалыг апарган бис. Сүдүвүстү, сметананы «Ар-жаан» сүт-бараан фермазынче дужаап, садыг-ярмаркаларга

идепкейлиг киржип турар бис» — деп, Чинчи Мон-гуш дуржулгалы-биле үлешкен.

Шак-ла ыңдыг дузалал ажил-агыйын ажыдып алыс-сап турарлар Бии-Хемде чылдан чылче немежиб турар. Бо чылын Бии-Хемниң сес чурттакчызы бодунуң хуу-да дузалал ажил-агыйын хөгжүдери-биле, комиссияны эрткен. Оларның ийизи ногаа тарыыр хууда ажил-агыйын ажыдар дээн.

/ Бистиң корр.

Чаа тудуглар – хөгжүлдениң демдээ

«Енисей Сибири – келир үениң хоорайлары» деп тудуг шуулганы Тывага ийи чыл бурунгаар болуп эгелээн. Бо хемчег республикавыстың социал-экономикиг хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг болган дээрзин амыдырал бад-дыткап эгелей берген деп болур. Кызыл хоорайның кайы хире чаарттынып, чаа-чаа тудуглар немежи-п эгелээнин чон эскерип, көрүп турар.

Кызыл хоорайда тудуг-суурну аңгы-аңгы бажыңнар кылдыр тудуп эгелээни кайгамчык. Кызылдың дөрт микрорайонунда болгаш Хову-Аксы суурда тудуглар бо хүннерде

кидин түлүк чоруп турар. Чоннуң «Шанхай» деп адап чаңчыкканы черде эргижирээн бажың-балгатты бускаш, девискээрни хостааш, «Мөңгүн» деп микрорайонну тудуп эгелей бергенин билир бис.

«Мөңгүн» микрорайонда тудуг ажылдарының дугайында ТР-ниң тудуг сайыды Аяс Хунай-оолдун тайылбыры: «Бо хүннерде «Мөңгүн» микрорайонунда ийи квартал туттунуп турар. Квартал бүрүзүндө дөрт хөй квартиралыг, ийи алды каът болгаш ийи тос каът бажыңнар бар. Бир кварталда-ла 380 хире квартира, ниитизи-биле 16 000 хире дөрбелчин метр чуртталга шөлү бар. Күзүн база бир кварталды тудуп эгелээри планда көрдүнгөн. Ам-даа дөрт хөй квартира-

лыг бажыңның тудуу немеи туттунуп эгелээр дээни ол. «Мөңгүн» микрорайонунга удавас школа болгаш уруглар сады база турар.

Ниитизи-биле Кызыл хоорайда «Иркутск», «Спутник», «Столичный» микрорайоннарының тудуунда ажыл хайныгып турар. «Спутникте» школа тудуу кидин түлүк. Бо чайын шак ол школа тудуунун девискээринге чуртталга бажыңнарының таваан база салып эгелээр. Ниитизи-би-

ле сес бажыңның тудуу 2023 чылда доостур. «Мөңгүн» микрорайонунда бажыңнары панельден кылып турар. Кырындан монолит бетон-биле шывар. Бажыңнарың даштын тускай материалдар-биле чылыглаар».

Чуртталга бажыңнарындан аңгыда, республика иштинде школалар болгаш суг сордурар черлер туттунуп турар. «Арыг суг» деп программа езугаар суг сордурар дөрт объектинин суг чыыр черин тудуп эгелээн. Кызыл хоорайның «Иркутск», «Преображенский» микрорайоннарында болгаш Хову-Аксы-биле Ак-Довурак хоорайда суг сордурар черниң объектисин тудуп кирипкен.

«Хөй тудуглар чурттаар оран-саваның өртээнге салдарлыг болзун деп бо-даар болза, тудуг ажылы тура дүшпес болза эки. Амды-зында тудуг ажылдарының чүгле эгези-дир. «Мөңгүн» микрорайонунга 3500 хире квартира турар. Бо чылын 82 өскүстери чурттаар оран-сава-биле хандылары планда көрдүнгөн. Хову-Аксы суурда беш бажыңны эргилээн чуртталга бажыңнарының фондузу дүрген кызыларының программасы-биле тудуп кирипкен» — деп, тудуг сайыды немеди.

«Бо хүннерде «Мөңгүн» микрорайоннуң тудуунда 60 хире тудугжу болгаш 9 машина-техника хаара туттунган. Хөй квартиралыг алды бажыңны чаңгыс үеде тудуп турарывыс бо. Оларның үжү алды каът, артканы тос каът» — деп, тудугжу Александр Дементьев тайылбырлады.

«Столичный» микрорайоннуң девискээринде доосту берген хөй квартиралыг ийи бажыңда улус чурттай берген. Ол ийи бажыңның аразында уруглар ойнаар шөлдүн адаанда чер иштинде автомашиналар тургузар тускай шөлдү база кылган.

«Восток» КХН-ниң кол инженери Андрей Гриченко: — «Восток» КХН «Сто-

личный» микрорайонну тудар ажылды хүлээнген бис. Эрткен чылын планга көрдүнгөн турган ажылы-высты күүсеткенивис ол. Бир тос каът хөй квартиралыг бажыңны июнь төнчүзүндө доозар бис. Беш каъттары чаа чылда улус кирип чуртта берген турар кылдыр доозарын кызыдар бис. Ам-даа ийи беш каът хөй квартиралыг бажыңны тудуп эгелээри планда көрдүнгөн. Бажың бүрүзүндө 90 квартира бар боор. Келир чылын тудар бажыңнарывыстың бир дуга-каъдын кижилер чурттавас, садыг-саймаалар, аптекалар, спортчу залдар ажыдар кылдыр кылыр бис. Бо курут шөлдерге ам-даа алды 140 квартиралыг бажың тудары планда көрдүнгөн.

«Өскүс уругларга чурттаар оран-сава» күрүне программасы-биле 34 дөрбелчин метр студия-квартираны алгаш, чоокта чаа көжүп келдивис. Бажың чылыг, чырык дыка эки-дир. Сеткиливиске кирер эки бажың болду. Оглум-биле иелээн чурттап турар бис. Ча бажың дээш күрүнеге улуу-биле четтирдивис» — деп, «Столичный» микрорайоннуң чурттакчызы Софья Семеновна чугаалады.

Тудугларның кайызында-даа ажыл-иш кидин түлүк хайныгып турар. Удуртукчуларның демдеглээни-биле алырга, кайы-даа тудугда хаара туттунган ажылчыннарың чүгле 30 хуузу тус черниң чурттакчылары. Артканы соңгаар улуг хоорайлардан келген ажылчыннар. Бир звес ажыл-даар күзелдиглер бар турган болза, 30 хуудан оранчок хөй болур дээрзин демдегледилер. Кадрлар чедишпезиниң айтыры мында база илереп келди. Регионда тудуг ажылы элээн шимчеп эгелээн болганда, тудугжу кадрлар белеткээр дугайында айтырыгны көдүрер үе келген-дир.

/ Айдың ондар

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары

Чаа уруглар эмнелгези туттунар

дугаар эмнелгезинде уруглар хирургиязының салбыры база чаа оран-саваже шилчиир.

Тудуг объектисинче база төлөвилелди ажилдап кылырынче 1 949 448,74

муң рубль көрдүнгөн, ооң 1 900 000,0 муң рубли федералдыг, 49 448,73 муң рубль республика бюджетинден, ооң иштинде 30 256,82 муң рубль — төлөвилелди ажил-

дап кылырынче көрдүнгөн. 2024 чылдың төнчүзүнге чедир тудуг доостур ужурлуг. Тудугнуң төлөвилелин ажилдап кылгаш, экспертизага Чаңгыс аай чурагайлыг

платформа шөлүнче кириген. Тудуг объектисин «Восток» КХН хүлээнип алган, төлөвилелди «Сибпромгрупп» АН ажилдап кылган.

/ Бистин көрү

Кызылдың Кечил-оол кудумчузунда Уруглар эмнелгезинин чанында девискээрни республиканың уруглар эмнелгезинин чаа оран-савазының тудуунга белеткеп эгелей берген. Чыдар эмнелгелиг база поликлиникалыг Уруглар медицина комплексинин чаа оран-савазын 2024 чылдың төнчүзүнге чедир тудар. Төлөвилелди «Уругларның кадык камгалалының хөгжүлдэзи» деп федералдыг программаның иштинде ажилдап кылган болгаш камгалаан.

Төлөвилелде 150 оруннуг база ийи хирургия залдыг улуг эмнелге кирип турар. Тудуг доостурга, Республиканың 1

Өг-бүле – кижизидилгениң таваа

Чылдың-на өөредилге чылы дооступ турда, республика чергелиг ада-иелер болгаш башкылар хуралын эрттирери чаңчыл апарган. Бо чылгы хуралды ТР-ниң Өөредилге яамызы болганчок-ла кем-херек үүлгедикчилери болу берген азы улуг улустуң үүлгеткен херектеринден когараан таварылгалар бо чылын хөй болган. Чайгы дыштанылга дургузунда уругларның айыыл чок чоруун кичээнге алырын ада-иелерге сагындырары база чугула дээрзин демдеглээни ол. Эң-не онзагай кичээнге – назы четпээн кыс уругларның база оолдарның камгалалынче угландырган.

Уругларның чедиш-кинниг долу сайзыралына болгаш сагыш-сеткилин амыртайбын болурунга эр-даа, херээжен-даа улустуң киржилгези улуг. Иезиниң эргеледии уругнуң чаагай сеткилдиг, кижизиг кижил болуп хевирлетинеринге, а салган сорулга-ынга быжыг туруштуг, дидим, бурунгаар көрүштүг болурунга адазы кол рольду ойнаар. Май 19-та Тываның Өөредилге яамызынга «Өг-бүле – кижизидилгениң таваа» деп өөредиг-хурал эрге-хоойлу органның төлээлериниң болгаш психолог башкыларның киржилгези-биле болуп эрткен. Элээдилерниң кем-херек үүлгедиглерин болдур-ас дээш кандыг ажылдар орударының дугайында уралга чугаалашкан. Видеоярылзаа таварыштыр болуп хуралга республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан ада-иелер болгаш башкылар хуралдың киржикчилериниң илеткелдерин дыңнаан. ТР-ниң Чазааның регионалдыг айыыл чок чорук департаментиниң удуртукчу Шолбан Хомушкунуң мөлтээни-биле алырга, 2023 чылдың эгезинде, 4 айның дургузунда элээдилерниң кем-херек үүлгедиглери 40 хуу берген. Чөөн-Хемчик, а-Хем, Тожу, Би-Хем, а-Хөл, Чеди-Хөл кожуун-да болгаш Кызыл хоорай-элээдилерниң хоойлуга ишпес үүлгедиглери дем-леттинген болуп турар. Хомушку илеткел кылып турар, ажы-төл кижизидилгесин улуг кичээнге салып алында кыйгырыгны ада-иелерге салган. «Сайзырал» төвүнүң психолог башкызы Ульяна Монгуш ажы-төл-биле эр-кыс

чорук дугайында канчаар чугаалажырының дугайында, база Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школазының директору Людмила Спирина «Өг-бүлеге эр-херээжен чорук дугайында кижизидилге» деп темага илеткелдерни кылган.

ТР-ниң Чазааның регионалдыг айыыл чок чорук департаментиниң удуртукчу Шолбан Хомушкунуң:

– 2023 чылдың эгезинде дөрт айга хамаарыштыр түңнээрге, кемниг херектер үүлгедиглери көвүдөп турар. Бир эвес эрткен чылдың бо дөрт айында хамаарыштыр алырга, 8 күштээшкин болган болза, бо 2023 чылдың эгезинде дөрт айда 15 күштээшкин болган. Эрткен чылга деңнээрге, 80 хуу өзе бергени ол. Дөрт ай дургузунда элээдилерниң кем-херек үүлгедиглериниң 80 хуу өскөн. Ол чүнү чугаалап турар дээрге, кем-херек үүлгедиглериниң 12–17 хуу-зун эзирек тургаш кылган. Ооң 36 хуузу хөй-ниити черинге азы кудумчуга болган, 48 хуузу оор чорук, 300 хуузу азы 3-тен 12-ге чедир автомашина оорлап мунган, 1-ден 3-ке чедир азы 200 хуузу сагыштымы-биле кадыкшылга хора чедирген.

Ажы-төлүсүс – келир үевис-тир. Оларның кем-херек үүлгедиг, чуртталгазын үрээрин болдурбас ужуруг бис. Күштээшкин дээрге чүгле өш-биле, өжегерзэн кылыр кем-херек үүлгедиглери-дир. Билбейн азы серемчи чогу-биле үүлгедигтер херек эвес-тир. Хөй кезинде 14 харга чедир бичии уруглар когарап турар. Эң-не коргунчуг чүүл болза, бо кем-херек үүлгедиглери өг-бүлелерде болуп турар. Ачалар, соңгу адалар, даайлар, акылары назы четпээн

кыс уругларга хамаарыштыр кылып турар. Ынчангаш өг-бүлелерде кижизидилге аскап турар дээр ужурувус ол. Хүндүлүг адалар, ада-иелер, бүгү чүве бистиң бодувустан хамааржыр. Кем-херектер үүлгедиглериниң дөзүндө арагалаашкын. 12 күштээшкинниң чүгле ийизин танывазы улус, а артканы өг-бүлеге чоок улузу үүлгеткен. Күштээшкиннерниң чаңгыс эвес удаа катап-катап болуп турганы эң-не коргунчуг.

Хүндүлүг адалар! Күштээшкин дээрге эки эвес кем-херектерниң бирээзидир. Оолдарывысты кижизидерде, бир-ле дугаарында, бодувустан эгелеп алыр бис. Өртемчейде кижилер таварыштыр төрүттүнүп келген. Ынчангаш херээжен чонувусту хүндүлээр болзувусса эки. Кыс кижиге хамаарыштыр кем-херек үүлгедиглери кончуг багай. Кыс кижиниң күзелинге удур эр-херээжен чорукту кылыптар болза, кем-херекке онаашкаш, хосталгамны казып шииттирип болур мен деп чүвени утпаза чогуур. База бир кол чүүл – арагдарыдан ойталаары. Ажы-төл көрүп турда, арагдары ишпес. Келир үеде кым болурувус, канчаар чурттаары-выс бистиң холувуста деп, ажы-төлүсүске чагыыр-сургавар болзувусса эки. Келир үеде амыдырал-чуртталгаң сээң адыжың иштинде деп бажынче кири сургавар болза эки. Тыва кижилер дөртөн хар чедер бергеш, дашканы холунга тудуп, амзап болур чораан. Адалар боттары-выс ажы-төлүсүске үлгөр-чижек болур ужуруг бис. Кандыг-даа чаш уруг бодунун ада-иезинче көөр, оон үлгөр алыр.

Бир шинчилеп ажылындан үлгөр:

Уруглар садынга шинчилеп ажылы кылган. Кижизидикчи башкы чаштарга эзирек кижилер өлтүнер даалга берген. Даалга алган уруглар аңгы-аңгы шимчээш-киннерни көргүзүп эгелээн. Уругларны хайгаарап олурган комиссияның түңнээни болза, уруг бүрүзү бодунун ада-иезиниң эзиректе канчаар чаңнаарын көргүзүп турар болган.

Кандыг-даа медээлерни, чаа-чаа чүүлдерни өскөлөрдөн эвес, а ада-иезинден алыр. Ол бүгү чаш кижиниң мээзинге, угаан-бодалынга артар. Ынчангаш хүндүлүг ада-иелер, байырлалдар үезинде-даа ажы-төлүсүс мурнунга арага-дары ишпейн көрүңер. Оларга багай үлгөр-чижек болбаңар!

АЖЫ-ТӨЛ-БИЛЕ ЭР-ХЕРЭЭЖЕН ЧОРУК ДУГАЙЫНДА КАНЧААР ЧУГААЛАЖЫРЫЛ?

Ульяна Монгуш, «Сайзырал» төвүнүң психолог башкызы:

– Каш харлыындан эгелеп чаш уругларга мага-бот (эр-херээжен чорук) дугайында чугаалап эгелээр?

– Чамдык улус уруглар элээди апаарга ук теманы чугаалап болур деп санап турар. Чок, ол ындыг эвес. Чаш уруг чугаа билеп эгелээш-ле, бодунун билер шаа-биле чугаалап эгелээр.

«Кым мен? Эр мен бе? Кыс мен бе?» деп чүүлү 2–4 харлыг уруг билген турар ужуруг. Мага-боттуң кезектериниң аттарын чаш кижиниң билери чугула. Кым-даа сээң мага-бодуну чөпшээрел чокка көөр эргези чок, кымга-даа көргүспес сен деп чагыыр. Сээң чаңааш мага-бодуну чүгле аваң азы эмчи көрүп болур деп тайылбырлаар. Уруг 3 харлыг апаарга-ла угбалары азы дуңмалары-биле кады чундурбас. Ынчан чаш кижилерин билер апарган турар. 6–8 харга чедир уруг кандыг-даа айтырыгны ада-иези-биле чугаалажып, айтырып болур. Чаш кижиниң сонуургаан айтырыын ада-иези чамдыкта ол-ла дораан хары бээринге белен эвес болур. Ындыг таварылгада «Амдызында харылап шыдавас-тыр мен. Ооң соонда чугаалап бээр мен» деп шыны-биле чугаалаар.

Оон ыңай чаш кижилер танывазы улус-биле шын чугаалажырының дүрүмнерин билген турар. 12 харга чедир кыс уруглар ай демдээниң дугайында база авазындан дыңнап алган турар ужуруг. Психологтарның шин-

Хүндүлүг адалар!

Күштээшкин дээр-ге эки эвес кем-херектерниң бирээзидир. Оолдарывысты кижизидерде, бир-ле дугаарында, бодувустан эгелеп алыр бис. Өртемчейде кижилер бүрүзү херээжен кижини таварыштыр төрүттүнүп келген. Ынчангаш херээжен чонувусту хүндүлээр болзувусса эки. Кыс кижиге хамаарыштыр кем-херек үүлгедиглери кончуг багай. Кыс кижиниң күзелинге удур эр-херээжен чорукту кылыптар болза, кем-херекке онаашкаш, хосталгамны казып шииттирип болур мен деп чүвени утпаза чогуур.

чилээни-биле алырга, назы четпээн уруглар ада-иезиниң талазындан чогуур кичээнге, эргеледигни албаан таварылгада эртежики эр-херээжен чорук кылып, сайзырай бээр. Чамдык таварылгаларда бодунуң үе-чергезиниң күткүлгезинге алзып болур. Ажы-төл-биле удаа-дараа ажык чугааларны кылып, ооң сагыш-сеткилин байданын үргүлчү хайгаараар. Күштээшкиден кым-даа камгаланмаан. Кайы хире-даа назы-харлыг кижилер аңаа таваржы берип болур. Ынчангаш когараан таварылгада уруглар кажан-даа бодун буруудатпас кылдыр чагыыры чугула. Бир эвес ындыг чүүл болган болза, чажырбайн чугаалаар кылдыр ажы-төлү өөредир.

Чаш уруг боду айтыр-баан шаанда күштээшкин дугайында чугаалаан ажы чок. Бир эвес боду сонуургап турар болза чугаалап бээр.

/ Айдың ОНДАР.

СПИД-ТЕН КОГАРААН КИЖИЛЕРГЕ САКТЫЫШКЫН ХУНУ

Сургуулдарга СПИД дугайында

Чыл санында майның 3 дугаар улуг-хүнүнде бүгү делегейде СПИД аарыындан когараан кижилерге сак-тыышкын хүнүн демдегеп турар.

СПИД-ке удур деми-сел төвүнүн ажилдакчылары Тываның өөредилге черлеринин сургуулдарында 12 аңгы шөлчүгөштерге квест-оюннарны эрттирип, эми тыылбаан ВИЧ аарыының дугайында тайылбыр ажылын чоруткан. Хемчегиниң кол сорулгазы – ВИЧ болгаш СПИД аарыының дугайында аныяк-өскенни билиглер-биле быжыглаары, оларның ВИЧ аарыглыг хамаатыларга кээр-гел сеткилдиг хамаарылгалыг болурунга өөредир. Оюннарны СПИД төвү, Кызыл крест хөй-ниити организациязы болгаш эмчи-волонтерларның төлээлери демнежи эрттирген.

СПИД төвүнүн профилактика салбырының эргелекчизи Наталья Филкованың чугаалап турары-биле, республикада ВИЧ аарыы негтереп турар. 2023 чылдың май 3-түн байдалы-биле Тывада ВИЧ аарыглыг 363 хамааты бар, 100 кижиге хамаарыштыр алырга, ооң көргүзүү 107,6 хуу. 2023 чылдың январьдан апрель айларында 14 чаа таварылга илереттинген.

Эрткен чылга бодаарга, 75 хуу чедир өзүлдегил болган. ВИЧ-тен 20–39 харга чедир аныяктар аразында 267 кижиге аарып турар. Аарыгның негтереп турарының кол чылдагааны – самыын садар чорук, эр-кыс харылзааны оюнчук ышкыш чиик бодаары деп эмчилер санап турар. Ол ышкыш аныяк-өскен аразында өг-бүлө иштинге ада-иелерниң талазындан уруг-дарыынга эр-кыс харылзаа база өг-бүлө дугайында кижизидилге, тайылбыр ажылы чоруттун-майн турары – аарыгның негтереп турарының база бир барымдаазы деп олар демдеглээн.

Квест оюннарга 8–15 кижиден тургустунган 13 команда киришкен. Сургуул аныяктар түннел оюннарга чедип алыр дизе, ВИЧ болгаш СПИД дугайында янзы-бүрү бодалгалар болгаш даалгаларны кылыр ужурлуг. Оюннарның түннелинде, олар ВИЧ болгаш СПИД дугайында билиглер-биле чепселеттинген болур ужурлуг деп организакчылар дыңнаткан. Кызылдың эмчи колледжизинин сургуулдары оюннарга тиилеп үнгеш, "Найырал" кинотеатрында кирер сертификаттар-биле шаңнатканнар. Арткан командалар өөрүп четтиришкын бижии болгаш чи-

гирзиг белектерге төлөпиг болганнар.

Оон ыңай, хемчег үезинде экспресс тест-биле ВИЧ аарыының бар-чогун дүргени-биле илередир лабораторияга бүгү киржикчилер болгаш күзелдиг кижилер салаа бажындан хан азы боостаазындан чараа анализи таварыштыр илередип болур аргаларны СПИД төвү тургускан. Хыналдага 140 кижиге күзелдиг-биле киришкен. Ооң түннели-биле ВИЧ+ таварылга илереттинген. Ол ышкыш 500 хире бичии хүн чурагайларын, ВИЧ дугайында буклеттерни болгаш ВИЧ/СПИД аарыыга удур

демиселдин сүлде демдээ кызыл лентаны бүгү күзелдиг хамаатыларның хөрээнге кыстырып, тывыскан.

Республикада ниити бүрүткеттинген таварылгалар аразында 49 кижиге амы-тыннандан чарылган. 2023 чылда 1 кижиге чок болган. Оларның аразында 30 кижиге ВИЧ-биле харылзаалыг хоочу аарыгларлыг. Республикадан дашкаар чорупкан кижилер саны 194 кижиге. 2023 чылда 7 кижиге чорупкан. Республикадан дашкаар чурттап чораан 143 кижиге тодараттыгган ВИЧ аарыглыг Тывада чедип келген.

Эр-кыс харылзаа мурнун-

да аныяктар бот-боттарының ханының анализин хынадып, ВИЧ-тиң чогуун ыяк тодарады алырын эмчилер сүмелеп турар. ВИЧ-тен аарып турар хамаатылар кижиге бүрүзү ол аарыгдан аарып бээрин манавайн чораанын чугаалап турар. Оон черле аарывас мен деп магадылал кымда-даа чок. Серемчилел бичиле ышкынып, хынамчалыг чорбас болза, кымга-даа үк аарыг таварып болур дээр-зин СПИД төвүнүн ажилдакчылары кичээндирип турар.

И. А. ДОНГАН
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-
тырган чуруктары

| СОЦИАЛ АДЫР |

Ажыл – амыдыралдың үндезини

Чоннун амыдырал байдалын экижидери — ниити чурттуң сорулгалыг ажылы болур.

Бо угланышкын-биле республиканың удуртулгазының кылган болгаш кылып чорудуп турар ажилдарының дугайында Тываның Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Орлан Сарыглар дараазында тайылбырны берген:

«Чурт иштинде чединмес чоруктуң деңгели көдүрлү берген регионнарның даңзызынче Тываның киргени бо сөөлгү хүннерде чугааның бир темазы болу берген.

Ук бөлүккө хамааржыр улустуң үлүү 2021 чылда 28,2 хуу турган болза, а эрткен чылын 28,8 хуу чедер берген. 0,6 хуу деп көргүзүгнүң артында шын кижилер турар болгай.

Бо сөөлгү чылда эки көргүзүгнү уламчылап шыдавайн барганының чылдагааны – инфляцияда, өрткөктерниң өскенинде. Эрткен чылын чөптүг чылдагааннар-биле аыш-чем, идик-хеп өртээ элээн өскөн болгай. Чоннун акша орулганын ажа берген.

Тываже кээп турар өске

транспорттуң чогу-биле садыг барааннарын эккеп сөөртүрү улуг чарыгдалдыг болганда, бистиң регионувуска амыдырап-чурттаарыга хөй акша херек дээрзи билдингир.

Ындыг турбуже, үстүндө көргүзүглерни эки деп санаарының чылдагааннары база бар. Чүге дизе Тыва Республика шак ол көргүзүгнү чылдан чылче эвээжидип келген. Чижээлээрге, 2016 чылда чоннун 37,8 хуузу чединмес деп категорияже кирип турган болза, 2022 чылда ол 28,8 хууга эвээжй берген. Бо чылдарда 23 муң ажыг кижиге чединмес байдалындан үнгөн болуп турар.

Чоннун амыдыраар акша орулга талазы-биле ниити деңгелин тодарадырынга дараазында чүүл база салдар чедирген. Чижээлээрге, бистиң регионувуста чоннун ниити санының чүгүле 52,4 хуузу ажылдап шыдаар улуска хамааржыр. Арткааннары – ажылдаар назы-хар четпээн аныяктар болгаш бичии уруглар, шак ол чадаже кирбейн турар улуг салгалдың кижилери. Ооң кадында регионувуста өг-бүлелерниң көвей кезии – хөй ажы-төлдүг.

Республикавыстың национал сорулгаларының

бирээзи – 2030 чылга чедир чединмес чоруктуң деңгелин эвээжидири. Бо сорулгаларны чедип алыр дээш, Тыва Республиканың Баштыңының чанында Чөвүлелди тургускаш, чоннун амыдыраар акша орулганының деңгелин бедидер талазы-биле стратегияны бадылаан.

Ажылы чок, акша орулганы чок деп көргүзүглерге херек кырында күш-ажыл керээзи-биле эвес, а бүдүү ажылдаар таварылгалар база салдар чедирип турар болгай. Ынчангаш ажылдап турар улуска хоойлу өзүгаар күш-ажыл керээлерин кылдырар талазы-биле комплекстиг планнаны база бадылаан.

Улустуң ажылдап алыр акша орулганынче кол кичээни угландыраарының дугайында Тываның Баштыңы шын базымны кылган деп санаар мен. Күрүнениң деткимчези болгаш боттарының эгелекчи саналының ачызында амыдыралының байдалын өскөртүп шыдаан хамаатылар маңаа эки үлегерин көргүскөн.

Социал керээ ышкыш күрүнениң деткимчезин амгы үеде бистиң чонувус идепкейли-биле шингээди ап турар. Бистиң чурттакчыларымыс

2022 чылдың дургузунда 4,1 муң ажыг социал керээлерни чарган. Оларның аразында улусту ажылга хаара тудары-биле – 1,6 муң, бодунуң хуу сайгарлыкчы херээн ажыдып алыры-биле – 1,2 муң керээни, дузалал ажыл-агыйын чорудары-биле – 706, амыдыралының берге байдалын ажып эртери-биле 623 керээни угландырган. Чаа ажылчын олуттарны, чаа бүдүрүлгелерни, рыногусту чаа продукцияларны бо сан-чурагай көргүзүп турар.

Хамаатыларны эртем-мергежилге өөредир талазы-биле Чонну ажылга хаара тудар төптөривис аңгы ажылды чорудуп турар. Ажыл чок хамаатылар, узун шөлээде олурар аныяк авалар, пенсиялаар назыны чоокшупаан улус халас өөренип болур, херектиг мергежилди чедип ап болур. Эрткен чылын 526 кижиге чаа мергежилге өөренип алган. Өөренип алганының соонда, хамаатыларның чамдызы боттары акша ажылдап алыр сайгарлыкчы чорукту шилип алган.

Чонну ажылга хаара тудар төптөр чүгүле 2022 чылда безин 10,5 муң кижиге ажылга хаара туткан. Оларның аразында 5,7 муң кижиге

доктаамал ажылдыг апарган, ооң иштинде хоругдал черлеринден хосталып келген 85 кижиге, 111 инвалид кижиге ажылга хаара туткан.

Республикада чурттаар оран-сава тудугларының шудургу кылып эгелээнин барымдаалап, «Чонну ажылга хаара тударында 2020–2024 чылдарда дузалаары» деп республиканың күрүнө программазының шугуму-биле бо чылын ажылчын мергежилдерге белеткээринче кол кичээнгей салыр бис. Мурнады шийтпирлээр айтырыгларны өөренип көрүп тургаш, «Демография» национал төлөвилелдин шугуму-биле өске мергежил специалистериниң орнунга тускай техника башкаар чолаачыларны база белеткээр.

Үстүндө бижээн чүүлдер дээрже национал сорулгаларны чедип алыр дээш, кылып турар комплекстиг улуг хемчеглерниң чүгүле бир кезээ болуп турар. Республиканың Чазак херек кырында шын байдалдарны өөренип көргөш, амыдыралчы айтырыгларны шийтпирлээринге дузалыг, дээштиг хемчеглерни таарыштыр уштап-баштап ажылдап турар дээрзин ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар демдеглээн.

Р. ДЕМЧИК белеткээр.

ДАГДЫНЫКЧЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКЫНЫҢ ЧЫЛЫ

Бедик хей-аът, көдүрлүүшкүн-биле

Спортчу чедишкин дээрге башкынык кызымак-аажылының херечи-Эң ылаңгыя бичии кижини кижинден тура спортче тура тудуп, быжыг тура-со-хостуг, чүткүлдүг кылдыр кижизидери нарын болур. Бистиң бөгүн-хүдүрлүгевистиң аалчылары – Россияның хостуг хөрежше спорт мастери, Хемчик кожуунуң адаана хоорайда Чечен-оол ааттыг олимпийжи кулавырлар школазының башкысы Меңги Мунгуш база ооң өөреникчиси, чоокта чаа болган Россияның 1-ги чери дээш харга чедир оолдар аразында хостуг хүреш чемпион Чингис Сарыглар.

Меңги Март-оолович 13 чылдың сентябрь 5-те Хемчик кожуунуң Тала сумузунга төрүтүлгөн. 2007 чылдан бээр башкы болуп ажил-эргелзген. «Чөөн-Хемчик

кожуунуң спорт болгаш күш-культуразының алдарлыг ажилдакчысы» деп хүндүлүг аттың база «Тыва Республика-ның спорт болгаш күш-культуразының тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

— Чүге тренер мергежилди сонуургап, шилип алган силер, Меңги Март-оолович?

— Бичиимде херим иштинге акыларым-биле хөрежип ойнаар турган бис. Ол үеде Баян-Талага хүреш залын ажадыпканы база кончуг эки болган. Ынаар барып эгелээш-ле, хостуг хүрешке сонуургалым улам күштелген. Бир дугаар тренерим Каң-оол Бадыевич Кара-Сал спортче оруумну шак ынчаар углап берген. Боттарыыс база хүрежип өскөн болгаш, бичии спортчуларны канчаар дадыктыларының, белеткээриниң арга-мергежилдин черлөтүп, оларны өөредип, бедик хей-аъттыг, көдүрлүүшкүнүг ажилдап чоруур-дур бис.

— Боттарыңарның спортчу чедишкиннериңер

дугайында сонуургадып көрүңерем.

— Бодум республика иштинге 1-ги чери ап, Сибирь федералдыг округка болгулаан маргылдааларга шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап, Россияның 1-ги чери дээш маргылдаага база киришкен мен.

— Бо чоокку үеде салдыган сорулгаңар кандыг ирги?

— Россияның 1-ги чери дээш 16 харга чедир оолдар аразында өөреникчим Чингис Сарыглар тиилзэн болгай. Удавас июнь 19-та Москва чоогунга белеткел эгелээр, аңаа Россияның чыынды командазы 2 неделя дургузунда белеткенир бис. Июль эгезинде Европаже, тодаргайлаарга, Венгрияже чоруур бис. Эң улуг манап турар маргылдаавыс ол.

— Тиилекчи болган өөреникчиңер Чингистиң онзагай талаларын сонуургадып көрүңерем.

— Чингис черле секция үзүп көрбээн, эртежик-ле халып кээр, кызымак, кашпагай, чүткүлдүг кижини. Школада өөредилгези эки, өскээр черле чардыкпас, хүн чурумун дыка сагыыр, күш-ажылга дадыккан. Секциядан дашкаар база каттай белеткенип, чайгы үеде өөреникчилерим-биле дугуржуп алгаш, даже халып үнүп, шошкуп, маңаар, резина тыртар дээш аажылывыс-ла хөй.

— Чингистиң хүрешке болганчок ажылгаар ынак аргалары кандыгыл?

— Хостуг хүрешке ынак аргалары – дээрбелээр, буттап хүрежир.

— Чээрби чыл эртер болза, спортчу ажил-херээңерге кандыг өскерлишкиннер турар деп даап бодаар-дыр силер, Меңги Март-оолович?

— Чижээ, өөреникчим Чингис Сарыгларга хамаарыштыр мынчаар даап бодап болур мен: ол үе дургузунда бо өөреникчим дыка хөй маргылдааларга киржип, оон

Чингис Сарыглар – 2008 чылдың март 4-те Кызылга төрүттүнгөн. Чадаананың 1 дугаар ортумаа школазының 8-ки класының өөреникчизи. Ада-иези – Артыш, Анай-Хаак Сарыгларлар 4 оол, ийис кыстыг. Чингис – өг-бүлениң 3 дугаар оолу.

Май 10–13 хүннеринде Россияның 1-ги чери дээш 16 харга чедир оолдар аразында Тула хоорайга хостуг хүреш маргылдаазы болган. Түңнел оюнга удурланыкчызы Джамал Бакаевти 12:2 санга удуп алгаш, Чингис 1-ги черни бүзүрелди-биле чаалап ап, Россияның спорт мастери-ниң нормативин күүсеткен.

Кыска айтырылгар:

1. Кумириң кымыл? – Мөге акым Артас Санаа.

2. Маргылдаага белеткел үезинде кандыг бергедээш-киннер турганыл? – Кил бадырары.

3. Хостуг хүрешке Россия чергелиг тиилекчи апаарыңа, сагыш-сеткилиңге кандыг-дыр? – Меңээ дыка өөрүнчүг болду.

4. Чедишккиннер чедип алырда, чүнү кылыр ужурлугул? Бодуң эштериңге болгаш бичии спортчуларга чүнү сүмелээр сен? – Хүн чурумун эки сагыыр болза эки деп бодаар мен.

5. Ынак чемиң? – Далган үскен быдаа.

6. Школада ынак эртемиң? – Орус дыл, күш-культура, черчение, күш-ажыл.

7. Каш харлыыңдан тура хүрежип эгелзэн сен? – Чогум бичии тургаш, тыва хүрештен эгелзэн мен. Үш класстан эгелеп хостуг хүреш секциязынче барып эгелзэн мен.

8. Хостуг үеңде чүнү кылыр-дыр сен? – Хостуг үемде бажың аажылынга дузалажып, номчуттунуп, теннис, бут бөмбүү, шыдыраа, шашки ойнаарыңа ынак мен.

9. Сени спортчу болурунче чүү кыдырып турамыл? – Кижини чүткүлдүг, сорулгалыг болза, күззэнин чедип алыр.

10. Бо үеде кижилерни дүвүредир айтырыг – телефонче хөй үе чарып турар бис, ону канчаар хүлээр алыр-дыр сен? – Аргалыг болза, телефонче чардыкпас болза эки, ооң орнунга хостуг үени шын ажыглап, бажыңга ажыктыг чүүлдер кылып алганы дээр деп бодаар мен.

улаштыр Олимпиадаже эртип, ооң медалын чаалап алган турар ужурлуг деп идегээр-дир мен. Чоокта чаа-ла 15 харлаан кижини, 30 харга чедир хүрежирге-ле, спортчу чедишккиннери илереп кээр ужурлуг.

— Ооң мурнунда белеткел чораан өөреникчилериңерден кымнарны чоргаарал-биле чугаалап болур силер?

— Майдыр Донгак – эң баштайгы өөреникчим, Россияның спорт мастери; Каң-Демир Монгуш, Ай-Демир Монгуш, Ай-Хаан Иргит, Аяс Монгуш, Айслан

Самбий-оол, Чечен-оол Сат. Бо адааным оолдар шупту – спорттуң мастеринче кандидаттар-дыр. Оларның соондан өзүп оор өөреникчилерим бар, республика, кожуун дең-нелдиг маргылдааларга тиилеп, шаңналдыг черлерни ап чорурунга чоргаар-ланыр мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис! Чымыштыг ажил-ижиңерге чедишккиннерни күзедивис, Меңги Март-оолович.

/ Чаяна ШИЛОВА.

нер Меңги Монгуш биле Чингис Сарыглар.
чыл, май 13

арыглар Чингис чемпион

та чаа Тула хоорайга харга чедир мөгелер аңаа Россияның 1-ги чери дээш хостуг маргылдаазына тиилзэн болгон. Бистиң республикадан спортчулар белеткээр тренери Сат-Ок баштаан 22 мөгел чораан. Оларны илер, ада-иелер, шаш, 19 кижини чоргааннар.

Ок Кенденниң ады-биле алырга, мөгелеривистен Ай-Демир Попуу 2 килге Алаан Ондар аңалдыг чер дээш

хүрештерге аштырганнар. Россияның 18 харга чедир мөгелер аразында хамыкты кайгаткан Чадаананың олимпийжи кулавырлар спорт школазының мөгези Чингис Сарыглар бодунуң 16 хар үе-чергези 41 килдиг мөгелерни шуптузун бүзүрелдиг ойнаан. Түңнел хүрешке Москва облазы дээш хүрешкен кабардин мөгези Джамал Бакаевти 12:2 сан-биле бүзүрелдиг ойнааш, чемпион атка төлөптүг болган. Бичии 16 харлыг мөгези база тренери Меңги Монгуш Чөөн-Хемчик кожуундан деткикчилер фондузунуң бүзүрелин бадыткап, Россияның спорт мастери деп атты күүсеткеш,

чемпионаттың тергиин мөгези деп бедик аттың шаңналын алган. Ол дээрже улуг чоргаарал-дыр.

Аңаа немештир Чингис Сарыглар бо чылын Европаның бирги чери дээш маргылдаага июль 6–9 хүннеринде Венгрияга барып киржир эргени чаалап алган. Чадаананың Монгуш Чечен-оол аттыг олимпийжи кулавырлар спорт школазының бо чылгы чедишккиннери арбын. Школаның тренерлеринге, мөгелеринге база ооң директору Айдыс Ооржакка май 12-де Моолдуң Эрдэнэт хоорайына болуп эрткен элээди оолдар аразында делегей чергелиг дзюдо

/ Чингис кырган-авазы Ирина Сат, ада-иези, кады төрзэн акызы Яромир-биле. Тиилекчини уткуп турар үе.

маргылдаазына хүлер медалдың эдилекчизи Арслан Монгушту белеткээни дээш тыва чоннуң мурнундан изиг

байырны чедирдивис. Ам-даа бурунгаар мөгелер!

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

100 харлаар эне

Хову-Аксының хоочуннар бажыңының эң улуг назылыг чурттакчызы Чалапаа Опаевна Оюн бо чылын 100 харлаар. Ол ТАР-ның Суглуг-Хем деп черге төрүттүнген. 10 харлыындан эгелеп хой кадарып, ада-иезинге дузалажып эгелээн. 1941 чылда, 18 харлыында, Кочетов суурнуң "Сталин" совхозунга малчын болуп, күш-ажылчы допчу-намдарын эгелээн. 1948 чылда ону "Коммунизм-ниң хаязы" деп эде адаан.

Чалапаа Опаевна 1986 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген. 1997 чылдан тура Хову-Аксының хоочуннар бажыңында чурттап турар. Чүс чыл чедир чурттап чоруур хоочун энениң карааның шоо эки көөр, ол карак шили кетпес, угааны чарт, дыңнаары эки болду. Хоочуннар бажыңының ажилдакчылары Чалапаа Опаевнаның узун назынының кол чажыды – ооң үргүлчү хөглүг, чазык-чаагай хүлүмзүрүүнде деп чугаалап турар. Чалапаа Опаевна янзы-бүрү мөөрейлерниң эң-не идепкейли, хоочуннар бажыңында 54 чурттакчының аразындан эң-не улуг назылы. Шаанда ооң бичии болгаш аныяк үелеринде тыва чон чылдың 4 эргилдезинге

дүүштүр одар-белчириин солуп, көшкүн амыдыралдыг чораан. Чайлаг, күзегге малды семиртир, кыжын Улуг-Хемниң ол чарыында Чаргы деп черге кыштаглап, чазын мал-маган төрүүрге, чылыг ыжык черге малын тургузуп, амыдырап чораан дугайында сактышкыннарын үлешти.

Сууржуң амыдыралче шилчип, улуг чаа бажыңнар тудар ыяштарны тайгага ужурган соонда, ол черни будуктардан арыглап, Кочетов суурдан тайгада тудугжуларны чемгерери-биле шанакка чемни сөөртүп, ажилдаан арат-чонну чемгерип, тайгадан ыяштар бадырып ажилдап чораанын төөгүп олурар.

— Ол үеде кады ыяш кезип, ажилдап чораан эш-өөрүм аразындан чааскаан, чугаалажып аралажыр-даа эштер чок артым — деп, Чалапаа Опаевна сагынды.

Улуг назылыг, буянның эне хостуг үезинде дааранырынга ынак, кедер хевин, орун-дөжээниң шывыын, чоорган, сырткы хавын боду даарап алыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде "Кызыл кошка" хептерни даарап турган. Ол үеде өреге бүрүзү чаңгыс аъдын-даа белек кылдыр чортуп турган дээрзин ол демдегледди. Ынчан тон додарлаар пөс-таавы тывылбас, алгы-кештен тулуп

тоннарны, чылыг чүвүрлер, хол хаптары, кидистен уктар даарап, Кызыл кошту чыып турган дугайында төөгүнү дыңнаарга, солун болбастың аргазы чок. Кызыл коштуң өске идепкейжи киржикчилери-биле кады Кызыл Шеригге дуза кылдыр өөр чылгыны, бода болгаш шээр малды Саян ажыр бир ай дургузунда чедиргеш келген. Ооң ачазы Опаи Оюн фронтуже 100 өшкүнү, 100 хойну, 50 аътты, 50 инекти дайынчыларга белек кылдыр чортукан.

Дайын соонда Чалапаа Опаевнага күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуну база "Кызыл коштуң" киржикчизи дээш 1990 чылда Тываның Президентизи Шериг-оол Ооржак "Күш-ажылдың хоочуну" деп хүндүлүг атты тывыскаан. 1995 чылда Россияның Президентизи Борис Ельцин "Ада-чурттуң Улуг дайынынга Улуг Тиилелгениң 50 чыл ою" деп медаль-биле шаңнаан. Ол ышкаш 2009 чылда РФ-тиң Президентизи Владимир Путин "Ада-чурттуң Улуг дайынынга Улуг Тиилелгениң 50 чыл ою" медаль-биле, 2014 чылда Тываның Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол «Россияның болгаш Тываның каттышканындан бээр "100 чыл ою база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чыл ою" медальды тывыскаан.

2009 чылда "Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну" деп хүндүлүг атка төлөптиг болган.

Узун назылаарының чажыдының дугайында айтырыгга ында кандыг-даа чажыт чок, арага ишпес, таакпылаवास, кадыын камнап, аарыгларны үезинде үзе эмнедип, соок үеде чылыглынып, арыг-силиг чоруур болза, узун назылаар деп кырган-авай хүлүмзүрүп харыылады.

— Улуг кижилер болгаш аныяктар-даа аразында ажил-агынын уттупкаш, эмин эрттир арагаже дүл-

дүнүп кире берген чаңгыс чурттугларывыс бар. Эмин эрттир араганы ишпес болза эки — деп, чаңгыс чер чурттарывысты эне кыйгырып турар.

Күрүнениң тергиин ажилдакчылары болуп, чаагай-чараш чурттап, ажи-төлдү бодарадып, мал-маган азырап, сайзыраңгай чурттазын оолду-кысты, ийистерни-даа чаяар болзун деп хүндүлүг, узун назылыг өгбө Чалапаа Оюн аныяктарга йөрзөп турар.

/ Алиса ДОНП
Буян ООРЖАКТЫҢ тыртырган чур

| ЭРГИ ДУРЖУЛГАЖЕ ЭЭП КЕЛИШКИН |

Дружинниктеп чораан сен бе?

ССРЭ буурап дүшкен үеден бээр барык ийи салгал четчип бышкан. Ол салгалдар боттары өг-бүлелиг, ажи-төлдүг. Янзы-бүрү чылдагааннарның, барымдааларның ужун өөредилге-кижизидилге системазы үндезини-биле өскерилгенинден ниитилелдиң делегейже, амыдыралда болушкуннарже көрүжү аңгы апарган. Амыдыралдың байдалы, шынары ол хире өскерилген. Ынчалза-даа кем-херек үүлгедиишкыннери-биле демисел айтырыглары биезги хевээр өскерилге чок артып калган. Ооң-биле демисел кандыг болур ужурлугул? Эрткен үеден үлөгерлеп алгы дег майыктар бар бе деп айтырыглар амгы үеде тургустунуп турар.

Кайы-даа адырны алыр болзувусса, эрткен өйдөндө үлөгерлеп ап болур чүүлдер хей-дүр ийин. Чаңгыс чижек. Бо шагның аныяктары эки тураның улусчу дружиналары деп хей-ниити организациязы ВЛКСМ, профэвилелдер-биле бир дөмей ажилдап турганын кайын билерлер. Эш-хуунуң судтары-биле чер-

гелештир оларның корум-чурум камгалалынга кириштирип турган үлүг-хуузу улуг. Төөгүже бичии аян-чорук.

СЭКП Төп комитетиниң болгаш ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң "ССРЭ-ге ниитиниң корум-чурумун тударынга ажил-ишчи чоннарны кириштериниң дугайында" доктаалынга үндезилеп, 1959 чылдың март 2-де Эки тураның улусчу дружиназын тургускан. Ол болза ниитиниң корум-чурумун тудар күрүнениң эрге-хоойлу органның, күрүне кызыгаарын камгалаар херекке дуза чедирер эки тураның организациязы болур. Эвилел буступ дүшкен соонда, дружиналарның ажил-чорудулгазын соксаткан. 1991 чылда СЭКП-ни хоруп, ВЛКСМ-ни таратканының соонда, дружиналар ис чок читкен, а оларның өнчү-хөреңгизин хуужудуп апарган.

Оон бээр 13 чыл эрткенде, 2014 чылдың апрель 2-де, Россияның Президентизи Владимир Путин "Ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга хамаатыларны кириштериниң дугайында"

федералдыг хоойлуга ат салып, эки тураның улусчу дружиналарның киржикчилери болур күзелдиг хамаатыларның эрге-хоойлу үндезиннерин тодараткан. Ук документиге дүүштүр чурттакчы чоннуң идепкейлиг кезээ штаттан дашкаар шагдаалар болуп, ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга киржип болурлар.

Бо организацияның ажил-чорудулгазын амгы үениң негелделеринге дүүштүр

ажылдадыр чүве болза, ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга эгээртинмес немелде күчү-күш ол.

ССРЭ үезинде өөренип, ажилдап турган кижилер бүрүзүнге дружиналарның ажилы таныш. Олар база доктааткан чурум езугаар удаа-дараа дежурныйлаашкыннарже үнүп, корум-чурум тударынга киржип турганнар. Дружинниктиң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында дежурныйлаашкын

бетинде улусчу дружиналарның оперативтиг штавынга тайылбырлап, бир шагдаага кожуп каар турган. Дружина кежигүннериниң идепкейлиг киржилгези-биле дыка хей кем-херек үүлгедиишкыннерин илереткен, профилактика ажилы чоннуң ортузунга күштелген. Бодунуң хей-ниити хүлээлгезин күүседип тур амы-тынындан чарылган дружинниктер база хей. Айыылдыг ажил дээрзин оперативтиг төлээлери үргүлчү сагындырып турганнар.

Бо арга-дуржулгаже күрүнениң катап эглип кээп турарын ниитилелдиң күжүнге хереглел ам-даа улуг, амыдырал байдалының өскерлишкынине улуг рольду чүнүң-даа мурнунда кижилер ойноп турар дээрзин бадыткап турар. Ынчангаш Россияның Президентизи В. Путинниң улусчу дружиналарже кичээлге салып, оларның арга-дуржулгазынче эглип келгени өөрүнчүг. Ону чүгле деткир апаар. Канчаарга-даа бистиң амыдыралывыстың шынары чүгле бистиң боттарывыстан хамааржыр-ла болгай.

/ А. ХЕРТЕК

1943 чылдың чазы чүректерде

1943 чылдың май 20-де
чурттуң Улуг дайынынче
эки турачы танкчы-
Кызылдан үдээден
мур мугур 80 чыл болган.

Бо төөгүлүг болушкунуң
пейлиг чылында катап
ол үеже эглип, 1943
май 20-де И.В. Сталин
Культура бажыңының
филармонияның
болган үделгени
жидип көргүскени, Тыва-
чонунуң сагыш-сеткилин
катап доюлдуруп, чырык
тышкынны оттурган
болган.

Тываның төөгүзүнде
албас исти арттырган
чаартып тургузары,
документалдыг фильм
үндүрер дугайында
саналды Тываның
күрүне архиви биле
турлуг төөгүнүң кадага-
чылары" деп автономнуг
эвес организа-
цияның Президентиниң
694 муң рубль
ойнап алгаш,
эки турачыларга ту-
скаадыг" деп төлевилелди
тандырган.

Солун төлевилелдин сценарийин В. Көк-оол аттыг Национал театрының литература драматургиясының Викторина Хомушкуну бижээ. Көргүзүгүчүзүз ажалды театрының режиссеру Сайдаш Мон-барымдаалыг фильмниң режиссеру Виталий Петров таш ооң удуртулгазы-биртирар бөлүк демниг алдаан.

Эки кижиниң сонургалын турган улуг төлевилелге Национал архиви, В.М. Иванов аттыг филармония, Көк-оол аттыг Национал хөгжүм театры, Кызылдың чүүл колледжи, Тываның эл артисттериниң Т. Д. Дулуш аттыг хөгжүм оркестри, Кызыл-хоочуннар эвилели, танкчыларның алдары болгаш өске-даа киришкен.

Тываның эки турачы танкчыларын дараазында ойнаан:

Өвүр кожунунуң Дус-Даг Хандан Түлүш Нурсат Хомуш оолун В. Көк-оол аттыг

/ Кызыл. 1943 чыл май 20.

/ Кызыл. 2023 чыл май 20.

Национал театрың артизи
Өнер Кызыл-оол;

2. Бии-Хем кожунунуң
Тарлаг сумузундан Түлүш
Кызыл-Тас Мырты оолун В. Көк-
оол аттыг Национал театрың
артизи Чыгыш Даваа;

3. Танды кожунунуң Элегес
сумузундан Оюн Бортуй-оол
Конган оолун В.Көк-оол аттыг
Национал театрың артизи
Сыдым-оол Куулар;

4. Барыын-Хемчик кожунунуң
Хөндөлөң сумузундан
Хомушкуну Чүргүй-оол Намгай
оолун Тываның алдарлыг арти-
зи Мерген Хомушкуну;

5. Бии-Хем кожунунуң Өөк
сумузундан Байкара Биче-оол
Маслык-оол оолун В. Көк-оол
аттыг Национал театрың
артизи Каптагай Ондар;

6. Улуг-Хем кожунунуң
Эжым сумузундан Түлүш Шой-
дун Сапсыкай оолун Амыр-Са-
наа Чамбал;

7. Улуг-Хем кожунунуң
Хайыракан сумузундан Түлүш
Конгар Халыбай оолун Эжен
Кыргыс;

8. Танды кожунунуң Элегес
сумузундан Ондар Тынтык Чус-
сунмаа оолун В. Көк-оол аттыг
Национал театрың артизи
Ачты Салчак;

9. Эрзин кожунунуң Нарын
сумузундан Кыргыс Идам Сам-
дан оолун Темучин Дижитмаа;

10. Чаа-Хөл кожунунуң
Чаа-Хөл сумузундан Ховалыг
Сайын-оол Олен оолун Тыва-
ның алдарлыг артизи Уран-оол
Стал-оол ойнаан.

Өске рольдарда:

1. ТАРП ТК 1-ги секретары,

генерал-лейтенант С. К-Х.
Тока — ТР-ниң алдарлыг артизи
Орлан Оюн.

2. ТАР-га СССР-ниң
ажыл-херээн чогудары-биле
бүзүрөттүрген М.Г. Суцеский—
Кызылдың ТХ-ның депутаты
Роман Поманисочкин.

3. ТАРП хооркомунуң херээ-
женнер килдизиниң даргазы—
журналист Карина Монгуш.

4. ТАРП ТК —ның секретары
Эш Базыр-Сат — Анай-Кара Оюн.

5. С.К. Токаның адъютанты
Куулар Пюрюна — Санаа Ондар.

6. Хүндүлүг таңныылдар —
Санчайжап Серээдар, Маадыр
Монгуш.

Хөйүнүң киржилгезинге 100
ажыг кижиги киришкен.

Май 20-де төөгүлүг үдел-
гени чонга көргүскен. Аңаа
ТР-ниң Чазак Даргазының
оралакчысы Тимур Куулар сөс
алгаш, "Кажан барыын күрүне-
лер шын төөгүнү эде бижири
дээш кызып турар үеде, бо
төөгүлүг үделгени диригжи-
дип көргүскени, өзүп олар
салгалга төөгүнү шын үнелеп
билиринге кажангызындан-даа
артык уjur-уткалыг. Бистиң
өгбелеривис ынчан амы-тынын
харамнанмай, украин хоо-
рай, суурларны фашизмден
хостаан болгай. Бо хүнде
оларның уйнуктары Украинада
катап база бажын ковайтып
келген ол бачытты узуткаар
дээш, өгбелериниң маадырлыг
оруу-биле зрес-дидим демисе-
жип турары катаптаттынып ту-
рар. Бистиң херээзис шынныг!
Тиилелге бистиң болур!" — деп,
1943 чылда тыва эки турачы

танкчыларның кыйгыры-би-
ле чугаазын дооскан.

Телевизордун киржик-
чилеринге май 19, 20 — ийи
хүн дургузунда 1943 чылдың
байдалыңа чагыртып, 9.00
шактан 18.00 шакка чедир ол-
ла көргүзүлгөни катап-катап
ойнаары белен эвес болган.
Ынчалза-даа кижиги бүрүзү маа-
дырларга улуг хүндүктел бол-
гаш чоргааралын илередип,
бар-ла сеткилинден хүлээнген
ролюн эки күүседир дээш,
кызып турган. Ылаңгыя Кы-
зылдың хоочуннар эвилелин-
ден "мөңгүн баштыглар" баш
бурунгаар кедер плателерин
боттары даарап белеткээш,
хөй кижиги аразында үдекчилер
болур рольдарын тергип эки
күүсеткенер. Шын сетки-
ли-биле ыглап-даа турганнары
бар. Ол-ла хөй кижиги аразыңа
республиканың аңгы-аңгы
кожууннарындан маадыр
танкчыларның салгалда-
ры кээп киришкен. Оларның
чүректери саргып, карак
чажын тудуп чадап турганын
чугаалаваска-ла, билдингир. А
танкчыларны ойнаары улуг
чоргаарал-дыр деп, артистер
чугаалап турдулар.

База бир солун болган чүүл,
май 20-де көрүкчүлөр аразы-
ңа Салчак Токаның чолаачызы
чораан Аракчаа Шири-Санаа
база келген.

— Бөгүнгү көргүзүг мени
сактышкыннарже эгилди-
рипти. Тока дарга-биле чоок
чугаалажып чораан болгаш
ынчаарым ол бе, дыка-ла
сонургадым. Чогуң, 1943
чылда танкчыларны үдеп
турган үеде, мен бичии турган
болгаш, эки сагынмас-тыр
мен. Ол хүн ийик бе азы ооң
соонда бе, улуг байырлал бол-
ган. Аңаа Чүгүрүк-Хүрөң деп
аътты мунуп, аът чарыжыңа
киришкен сактып олурдум.
Дайын соонда Тока дарганың
чолаачыларының бирээзи
болуп ажылдап чордум. Бир
катап Даргам: "Току оруун
кылып эгелээн. Төөгүже кирер
сен. Чоруулу" — дээн. Ынчан
чартык шоодай кадырып
каан хлебти (сухари) хүнезин
кылгаш, улуг дарга-биле аңаа
чедип турганым сактыр-дыр
мен. Бодум Улуг-Хемниң Чо-
дураадан мен. Хар-назыным
улгадып, 90 хар чоокшулай
берген. С. Токаның холун ам

бир тудуп көрей" — дээш,
С.К-Х. Токаның ролун ойнаан
артист Орлан Оюнунуң холун
дыңзыг туткаш, өөрүшкүлүг
мендилешкен-даа.

1943 чылда дайынче үдет-
кен тыва танкчылар Сталин
аттыг Культура бажыңының
чанындан ЗИС-5 машинага
олурупкаш, дайынче аътта-
ныпкан болза, бо удаада маа-
дырларның ол-ла оруун «Азия
төвү» тураскаал чаныңа
чедир катаптаан соонда, төө-
гүлүг үделгениң 80 чылыңа
тураскааткан байырлыг кон-
церт хемчегни уламчылаан.

/ С.Токаның чолаачыларының
бирээзи А. Шири-Санаа

Концерт доостурга,
танкчыларның салгалдары
улуг уjur-уткалыг телеви-
зордун организакчыларынга
болгаш киржикчилеринге кыр-
ган-ачаларының чырык адын
мөңгөжидип көргүскени дээш
курлак чедир мөгөйип, четтир-
генин илереткенер. Оларның
аразында Чаа-Хөлдүн Ка-
ра-Талдан танкчы Сайын-оол
Ховалыгының салгалдары Олег
Лопсан, Салим Сайын-оол,
Ульяна Көк-оол база Чойган-
маа Дамба албан-биле кожун-
дан кээп, хемчегге киришкен,
маадыр танкчы кырган-ача-
зының ады-биле адаан кудум-
чуда ам-даа чоргаар чурттап
чорурун чугаалааш, белеткеп
алган шүлүүн чыылганнарга
бараалгаткан.

"Тыва эки турачыларга
тураскаадыг" деп төлевилел-
дин түңнел кезээ — 26 минута
үргүлчүлүг документалдыг
фильми сентябрь 1-де бүгү ки-
нотеатрларга көргүзерин ТР-ниң
Культура яамызы сүмелеп турар.

/ Сорунза МОНГУШ.

В. Иргиттин тырттырган
чуруктары.

Хүндүлүг ада Валерий Кара-оолдун 84 харлаан байырлалы-биле!

Тываның база бир күш-ажылчы хоочуну, ажы-төлүнүң төрөл аймааның хүндүткелдиг өгбеси Валерий Ховалыгович Кара-оолдун өскөн-төрзөн чери — кайгамчыктыг онза-чараш чурумалдыг, кат-чимистиг, шулурткайдыр агып чыдар кара суглуг Кожай сууру. Валерий Ховалыговичиниң ада-иезиниң кыштаа Аргалыкты дагларына турган, ол ада-иезиниң хоюн кадаржып өзүп келген. Адазы оглунга мал-маган кадартырындан аңгыда, аңнаарына база өөредип, койгуннап, өзен-нерге дузак салыр турган. Тайга эдээ болгаш, ол черлер аң-мең-биле элбек оран чүве-дир. Хуу ажыл-агыйлыг турганы-биле, Валерий Ховалыговичиниң адазы оолдары-биле Эр-Хавак деп черге тараа тарып, ажаап ап чораан. Күзүн тараазының дүжүдү кончуг-даа чаагай боор. Адашкылар дүжүдүн ажаап алгаш, келир чылгы үрезинин ол-ла шаңга уургайлап алыр чорааннар.

Кажан Тываның бүгү кожууннарына МЧАЭ-лер дүжүп, колхозтаашкын эгелей берген үеде Валерий Ховалыговичиниң ада-иези Чаа-Хөл кожууннун Кара-Тал сумузунга көжүп келгеш, «Тиилелге» колхозун тургузушканнар. Валерий Ховалыгович ада-иезиниң колхозтун тургустунары дээш эт-сеп, мал-маганын садып турганын сактыр. «Бистиң эвээш чылгы малывыстан мээң ынак чү-

гүрүк Калдар-Белдирим ында чоруткан» — дээр киж.

Валерий Ховалыговичиниң адазы оожум-топтуг, кезээде бодамчалыг чоруур. Ол таакпы тыртпас, арага-дары ишпес. Ада-иези Тыва АССР-ниң алдарлыг малчынары чораан. Ажыл-ишчи, эрес-кежээ ада-иези беш ажы-төлдү азырап, өстүрүп, бут кырынга тургузуп, амыдыралдың белең эвес оруунче үндүргеннер. Беш ажы-төлүндөн үжү дээди өөредилге черин доозуп алган.

Валерий Ховалыгович боду эрги Чаа-Хөл ортумак школазынга өөренип чораан. Аңаа өөренип тургаш, хөй-ниити ажылына идепкейлиг киржип келген. Школаның өөредилге комитетиниң даргазы база турган. Хаак спортунун талазы-биле школаның шилиндек командазының кежигүнү болуп, районнун, республиканың (ол үеде Тыва область) маргылдааларына эки түң-нелдерлиг киржип чораан. Ол үеде күш-культура башкызы Владимир Тихонович Бахтин күш-культура кичээлдерин кончуг солун кылдыр эртирип турганындан уруглар спортту дыка сонугаар. Ооң уламындан Валерий Ховалыгович хаак спортунун чажыттаарын школазынга шиңгээдип алган болгаш, эң эки түңнелдерни Кызыл хоорайга маргылдааларга көргүзүп турган.

Эрги Чаа-Хөл школазын дооскан соонда, Чаа-Хөл кожууннун Булуң-Терек школазынга күш-культура башкылап эгелзэн. Вале-

рий Ховалыгович улаштыр Красноярскының педагогика институтунга өөренип кирип алгаш, ону дооскан соонда, төрзөн Тывазынче чанып келгеш, Чаа-Хөл кожууннун Булуң-Терек школазынга башкылап база директорлап ажылдаан.

Валерий Кара-оол үр үелерде совет, партия ажылдакчызы болуп, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл, Каа-Хем кожууннарга школа директорлап, көдээ Советтерге даргалап чораан. Үш оолдарын база-ла шыңгыы сагылга-чурумга, спортчу дадыгышкынга болгаш бурунгаар чүткүлге кижизиткен.

Валерий Ховалыгович хөй-ниити ажылына киржип чораанындан аңгыда, уран-чечен чогаалга сонугалдыг болганы-биле «Алдар-ады меңге читпес» (2010 чыл), «Төөгүде арткан силер» (2012 чыл), «Ыдык күштүг Будда бурган» (2013 чыл), «Эчис күзел чаарттырган», «Эр адын бадыткаан», «Мурнуку одуругда малчыннар», «Ада-өгбем, ук-ызыгуур, өг-бүлөм» деп номнарны чырыкче үндүрген. Анай Балчыровна-биле 2014 чылда «Эчис-сорулга, чаарттырган Тыва» деп номну үндүрген. База кады-кырааны Анай Балчыровна дараазында номнарны чырыкче үндүргүлзэн: «Иениң өөрүшкүзү» (2009 чыл), «Будданың оттуушкуну» (2011 чыл).

Оолдары Леонид, Юрий шери мергежилдиг болган. Афганистанга интернационалчы албан-хүлээлгезин күүсеткеш келген. Олар маадырлыг чоруу

дээш хөй-хөй орден-медальдарның эдилекчилери болганнар. Хеймер оглу Шолбан Свердловскиниң күрүне университетин дооскан соонда, үр чылдар дургузунда күрүне ажылдакчызы болуп чоруур. «Бис кайывыс-даа «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарның эдилек-

чилери бис. Назы-харывыс улгаткан-даа болза, оолдарыныстың ажы-төлүн кижизидеринге үлүг-хууусту кирип, оларны күш-ажылга чанчыктырып чоруур бис. Эвээш биче-даа болза, мал-маганы көдээде тудуп, огородту тарып, чечектерни бажыңга, балконга өстүреринге уругларывысты өөредип турар бис» — деп, Валерий Ховалыгович чугаалаар.

Хүндүлүг кырган-ача, улуг өгбевис база оолдарының ынак ачазы Валерий Ховалыгович Кара-оолга төрүттүнген хүнү таварыштыр бүгү чаагай чүүлдерни күзээр-дир бис. Ынчангаш ооң кады чоок эдержип чорааны эки, республиканың солун-сет-күүлдериниң доктаамал бижикчизи Мартын Сандай-оолдун бижээн шүлүүн ачавыска бараалгаттывыс.

АМЫР-ШӨЛЭЭН ЧУРТТАҢАР-ЛА!

Чажында, оолак шаанда
Чалгынналып ужуккан дег,
Чаржып, ойнап өскөн
чериң —
Чаа-Хөлдүн Кара-Тал суур.

Эге класс эжиин ажып,
Эртемнерниң эге билиин
Эң-не баштай өөрөнгениң
Эрги Чаа-Хөл школазы.

Арат-чоннун ажы-төлүн
Амыр-дыш чок өөредир,
Ажыл-ишке билдилип,
Алдар-аттыг башкы чордун.

Арбан-суму, кожуун чедир
Арат чонга бараан болуп,
Айтып-сургап, даргалаан
сен,

Арай биче чажыңдан-на
Ажы-төлүң — оолдарыңны

Ажыл-ишке өөредип,
Аажок кызып сургаан сен.

Ада-чуртка — Тывазыңга
Арат-чонун, чуртун

баштаар
Албан-ажыл кыла бээр,
Ада-ие өөрүшкүзү.

Ада база кырган ада,
Ажы-төлүң, уйнуктарың
Аразында ол-ла хевээр
Азыражып, көржүп чор

Аныяңдан кады чурттаар
Аксың-кежи — ынак эжиң
Анай Балчыровна-биле

кады
Амыр-шөлзэн чурттаңар-ла
/ Оолдары, кензэптер
уйнуктары база хөй саны
төрелдеринде

Төөгүлүг Калдак-Хамар кайда ирги?

Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурга төрүттүнгеш, Самагалдайга өзүп-доругуп, школа доозуп, шериглээш кээп, аңаа ажылчын базымнарым эгелзэн. Эртемим аайы-биле өске кожууннарга ажылдап чорзума-даа, үргүлчү чуртумче чаныксаар, ынаар баарыңа ынак мен. Орук ара Куран, Шуурмакты эрткеш-ле, сагыш-сеткилим аарып эгелээр.

Калдак-Хамар арттың аксынче кирип бар чоруурга, ол арттан баткан хемни «Шураштыг» деп бижип кааны кайгамчык. Чүү киж, кажан ол арт иштинин оң-солагы талаларындан баткан хемнерни «Шураштыг» деп бижиттирип каан чүвөл? Чонумну кайгаар мен, кым-даа ону тоовас. Чогум бир-ле улус сагыжы аарып чор боор деп идегээр мен.

Эрзин, Тестиң база оон-даа өске тос кожуун чонунуң казып аштап тургаш кылган, ыр-шоорда кирген улуг, ыдык-

тыг артывысты куду көргени ол деп санаар мен. Өске кожуун чоннары чай дургунда Төре-Хөлдеп, оон-даа өске чылдагаан-биле чорааш, кайгап турлар боор.

«Оон-даа, моон-даа кээрге, Шураштыг, алды-чеди шураштыгыг Шураштыг арт-сыны» деп ырлаар үе келген эвес бе?!

Төөгүлүг, ыдыктыг Калдак-Хамар арттың оон-моон кирген хемнериниң эрги аттарын шын бижээш, тургузуп алыр үе келген деп бодап тур мен. Бо дугайында кожууннун чагааны хурал даргаларына чагааны бижээн мен, харыызы чок.

Республиканың Архив черинге четкеш, чагыгны киридим, харыызын манап тур мен. Архивтиң таңнылы акый: «Шын-дыр, кызып тургаш, сорулгаң чедип ал, дуңмам. Кайгаар чордум, харын, ол арт аксында, иштинде бижиктерни көргөш» — дээн чугаазы тыва чоннун сагыш човап чоруун көргүстү. Самагалдайдан Кызылче

артты ажып бадыптарга, баштай Калдак ишти, оон ол орукту туткан чонувуска тураскаалга чедир азы оң талада хемни Калдак дээр. Тураскаалды эртерге-ле, көвүрүг, ооң адаа-биле солагы таладан хемчигешти Хамар дээр (архивте бар болду. Моол ат, очулдурарга, «думчук» дээр). Хамар хем санап четпес думчуктарының баарындан бадып кээп, көвүрүгнү эрткеш, Калдак биле Хамар ийи каттыжып Калдак-Хамар болуп бадыптар. Дараазында Шуурмакка каттыжарыңа чедир солагы талазында чарык иштинден тайгавыстан шурап баткан Шураштыг хем ол-дур, а оң талазындан Оргу-Хаак хем келгени ол. Олар каттышкаш, улаштыр бадыпканнар, оон чүгүлө оң таладан хемнер келген, оларның аттарын билбес мен.

Шуурмак бетинде көвүрүг адаандан Калдак-Хамар агып баткан, ынчангаш аңаа «Калдак-Хамар» деп эде

бижири чөптүг. Найысылалывыс талазындан кээрге, Шуурмакты эртерге, бир дугаар көвүрүггө хемниң төөгүлүг «Калдак-Хамар» деп шын адын эгидер ужурлуг. Бо айтырыгны шиитпирлээринге чонум дузалажыр дээрзинге идегеп тур мен.

Черлер, хемнер аттарын бичимде-ле Тес-Хем кожууннун аң-мең камгалакчызы болуп ажылдап чораан Күнзек Чорбаа өгбөмден дыңнап чораан

мен. Ол черлерге аъттанып алгаш чортуп чорааш, төөгү чораан киж.

Бир-ле хоочун өгбе найысылал баарда, ыдыктыг арт кыры-биле эртип чыткаш, самбыраларда бижээн хемнер аттарын номчааш, тос кожуун чонунуң кылган ажылы хилис барбаан-дыр деп, магадап, чоргаарланып эртер болза онза-ла ийик. Ол эвес болза, тос кожуун чону эрткен-дүшкенде, өгбелериниң кылган, ыр-шоорда кирген Калдак-Хамары кайда ирги деп бодаар эвес бе?

/Виталий УВАННОВ
Кызыл хоорай

Министерство культуры
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

6 ИЮНЯ
19:00

Национальный театр
Республики Тыва
им. В. Кош-оола

**КРАСНОЯРСКИЙ
АКАДЕМИЧЕСКИЙ
СИМФОНИЧЕСКИЙ
ОРКЕСТР**

АКТИВНО СО ДНЯ РОЖАЕНИЯ
И НАСАВА КЕНАЕНБИЯ

АКТИВНО СО ДНЯ РОЖАЕНИЯ
И ООЛА ДАМБА

Директор Владимир Ланде
Дирижер Михаил Мосенков

tuvafile.ru СТОИМОСТЬ: 500-800 Р 12+

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00 19:00 8:00 9:00
ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

-1 ПЕСНЯ
-6 ФОТО
-ДО 70 СЛОВ

3500Р

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноярская, д.100, каб. 309
tyvamedia@tyva.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-257-07-49

дополнительного слова: 50 руб.,
песни: 700 руб.

BWOL

Улучшение обработки шерсти

**ты сдал
ую шерсть?**

902 467 11 27
акупаемшерсть.рф

центр офисной мебели «Селера»

предлагает:

кабинеты руководителя,
наборы для персонала, кресла, стулья,
компьютерные столы, вешалки, сейфы
и металлические шкафы, жалюзи,
светильники, канцтовары

Сборка и доставка
по городу — бесплатно.
Доставка в районы
республики.

Сотрудничаем со строительными
организациями

ул. Ровенская, 3. С 9 до 18 часов, в субботу с 10 до 16 часов.
ной день — воскресенье. Телефоны: 5-15-40, 5-07-55.
E-mail: selera-T@mail.ru

ИЗВЕЩЕНИЕ

Министерство Пий-Хемского кожууна информирует о
ожном предоставлении земельного участка в арен-
категории земель — земли сельскохозяйственного
чения, сроком на 20 лет (двадцать) лет, разрешен-
пользование — выращивание зерновых и иных
кохозяйственного назначения.

Месторасположение — Российская Федерация,
блика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Ку-
», общей площадью 220000 кв.м., с кадастровым
ом 17:08:0000000:826,

мках действующего законодательства в течение
й со дня опубликования данной информации от-
земельных и имущественных отношений админи-
я Пий-Хемского кожууна принимаются письмен-
ражения по данному заявлению.

нный аттестат об основном общем образовании
000093752, выданный 28 июня 2022 г. МБОУ СОШ им.
ина с. Бурен-Бай-Хаак Каа-Хемского района на имя
ар Чолдуга Олеговича, считать недействительным.

| ОНЗА ЧУРУМ |

Буруулугда бурган чок

Тывага өртке удур онза
чурумну май 31-ге чедир
узаткан. Ооң кол-ла чылда-
гааны болза, республиканың
девискээринде өрт айыыл-
ының бедик деңгелдиг бо-
луп арттышааны болур.

Эрткен чылын
хай-чагырга чок
оттуң өжүндөн
197 арга-арыг өртү болуп, ол
21 560,64 гектар черниң ар-
га-ыяжын узуткаан, чедирген
когаралдың түнү 200 сая рубль
ашкан.

Тыва Республиканың Ар-
га-арыг ажил-агый яамызының
баш удур бодап турары-биле
алырга, 2023 чылда респуб-
ликага ниитизи-биле 50 сая
рубль чедир когаралдыг 87
хире арга-арыг өртү 12 муң гек-
тар черлерге хөрлээлеп болур.

Амдыы дээрзинде, бо хүн-
нерде, чүгле Каа-Хем кожуун-
нуң Авыйган суурунуң барыын
талазында чаңгыс өрт бүртү-
кеттинген. Ооң өжүрүлдезинде
24 кижини болгаш 5 техниканы
хаара туткан. Өрттүң болга-
нынга кижини буруулуг.

Неделяның дургузунда (май
15-тен 21-ге чедир) Россия-
ның Арга-арыг камгалалының
албаны чурттуң 49 регионунга
608 арга-арыг өртүн өжүрген.
Эң хөй өрттер Свердловск,
Новосибирск, Челябинск,
Омск, Иркутск, Тюмень, Херсон
областарга, Хабаровск, Крас-
ноярск болгаш Забайкалье
крайларга болган. Арга-арыг
өрттериниң болганының кол
чылдагааннары — хову-шөл-

дерге, чурттакчылыг черлер-
ге, оруктар кыдыынга эрткен
чылгы кургаг сизген өрттеткени,
өжүрбээн одаглар, арга-арыг
кыдыынга болгаш ооң иштин-
ге эът шиштээшкени болур.

Мындыг чергелиг медээлерни
ниити чуртка хамаарыштыр
хөйү-биле кирип болур, аңаа
буруулуг тала чаңгыс — кижини.

Чер-черлерде өртке удур
хемчеглерни калбартып, бу-
руулуг кижилерни тодарадып,
эрге-хоойлу камгалаар ор-
ганнар оларга хамаарыштыр
хоойлуга дүүштүр торгоал-
дарны болгаш кеземче херек-
терин онаап турза-даа, өрт
айыылы амыдыралывыстан
чиде бербээн. Чылдан чылче
өрттениривис, бойдус курпа-
вырларывыс узуткаттынары
уламчылавышаан. Кара өже-
герээн өрттедир таварылгалар
база барын социал бөлүктөрдө
бижилгелерден, видеолардан
көрүп, ол бүгүнүң херечилери
болуп турар бис. Ук видеону
көргөн дораан хайгааракчы
органнар буруулуг кижилерни,
оларның ыңай-бээр халдып
турган машиназын илередип
туткан, хемчээн ап эгелей бер-
ген деп бижип турар.

Чүгле бо хүннү, бодунуң
ажык-кончаазын бодаар ки-
жилерни амыдыралывыста
чок деп болбас. Чамдыкта
олар кем-херек үүлгедикчизи
бөлүгжигилениң даалгазы,
күткүдүү, көгүдүлгези-биле
хөделип турган болур. Ак-
ша-мөңгүнүнүң кылаңаажы
арын-нүүрдөн ажа берген бо-
лур-дур, ажы-төлүнүң келир
үезин, аал-чуртунуң чогумча-

лыг чоруун бичии-даа бодавас.
Ажырымчы сеткил деп чүве ол.
Эртен-даарта арга-арыгның,
оран-таңдының кежиин албаты
чонум четтире бээр деп бодап
чок.

Биске, Тывага, хамаа-
рыштыр алырга, мооң мур-
нунда чылдарда Балгазынның
хадылыг аргазын, чамдык
черлерниң ыяш-дажын кара
сагыштыг азы өжээн хараан
кижилер өжөгүрээнд өрттедип
турганы билдинип келген. Ын-
чап келирге хамык бурууну
хайгаарал черлеринче чууй
кагган ажы чок. Эрткен неде-
ляда безин (май 15-тен 21-ге
чедир) "Тываның национал
парыгы" күрүнениң бюджет
чериниң дыңнатканы-биле
алырга, Би-Хем кожуунуң
«Тайга», Бай-Тайганың «Шуй»,
Чаа-Хөлдүн «Шаңчы», Каа-
Хемниң «Үш-Белдир» клас-
терлиг участоктарының күрүне
инспекторлары даанган девис-
кээрлеринге хыналда-рейд
хемчеглерин чорудуп, өртке
удур айыыл чок чоруктуң онза
чурумунуң үезинде ол черлер-
де байдалды хынап чораан.
Мындыг чергелиг үнүүшкүннер-
ни олар өске-даа хайгааракчы
органнар-биле кады чорудуп
турарлар. Ол бүгү чамдык эки
түннелдерни берип турар: ар-
га-арыгже кара туразында шур-
гуур кижилерниң саны эвээжеп
турза-даа, ам-даа кылыр
ажылдар эңмежок. Эң-не кол
чүүл — кижиниң угаан-медере-
линге бойдуска хумагалыг ха-
маарылганы хевирлээри болуп
арттышаан.

/ А. ХЕРТЕК.

Дүктү хүлээп эгелээн

«Дүктүң баштайгы болбаазырадылганының талазы-биле цехти тургузары» деп инвести-
циялыг төлөвилепди «Сергеихинский текстиль» деп акционерлиг ниитилел боттандырып ту-
рар.

Бо ажылды Тыва Республиканың бот-тускайлаң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программа-
зын 2020–2024 чылда боттандыра шугуму-биле кылып турар.

«Сергеихинский текстиль» деп акционерлиг ниитилел чурттакчы чондан дүктү хүлээп эгелээн.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 27/1 (барыын талазы), Индустриалдыг парк
девискээри.

Тыва Республиканың кожууннарында дүк хүлээр пунктуларның болгаш дүктүң өртөк-үнезиниң ду-
гайында тодаргай медээ билип алыр дизе, харылзажыр

телефоннары: 8-901-017-66-49; 8-983-591-73-72; 8-923-010-04-77.

Утерянный диплом о среднем профессиональном образовании серии АК №1329061,
выданный 21 июня 2006 г. ГОУ СПО «Кызылское государственное медицинское училище» на
имя Беги Майя Оскал-ооловны, считать недействительным.

ЮБИЛЕЙ

Ажылынга чүрээнден бердинген

Бо чылын Ростислав Кенден-биль аттыг салым-чаяанныг уругларның уран чүүл шко-зының 45 чылдаан юбилейи. Уран чүүл школазының бир кол болгаш чугула адыры — интернат. Ында республи-каның кожуун бүрүзүнден салым-чаяанныг оолдар, уруглар өөренип, чурттап турар. Школа-интернатты салым-чаяанныг уругларның уран чүүлге хандыкшылын сайзырадыр, амыдыралга бүгү тала-биле кижизидип ту-рар буянның өргээ деп болур.

45 чыл дургузунда уран чүүл школазындан салым-чаяанныг чеже оолдар, уруглар амыды-ралдың улуг оруунче «ужуп үнмеди» дээр. Ында чурттап турар талантылыг уруг бүрүзүн чуртталганың бергелерин ажып эртип, чүнү-даа кылып шыдаар, харысалгалыг кижилер болур кылдыр өөредип-ки-жизидип алыры бистиң эң кол сорулгавыс.

Бөгүнгү амыдырал дыка дүрген сайзырап, өскерлип турар. Ынчангаш ажы-төлдү үениң аайы-биле өөредип-ки-жизидер, сайзырадыр дээш, кижизидикчи башкылар дыка харысалгалыг, кызымаккай ажылдап турарлар. Ылаңгыя ада-иезиниң эргелелинге чассып өскен бичи чаштар — бирги классчыларга эриг баар-лыг, чылыг-чымчак сеткилдиг кижизидикчи башкылар улуг кичээнге салып турарлар.

Интернаттың кижизидилге ажылын РФ-тиң өөредилгези-ниң хүндүлүг ажылдакчызы, химия эртемниң башкызы, хөй-хөй чылдар дургузунда

/ Г.Х. Кара-Сал өөреникчилери-биле.

интернатты эргелекчилеп ажылдаан Галина Кара-Сал удуртуп турар. Ооң удуртул-газы-биле интернатта 12 кижизидикчи башкы, дүнеки ээлчегде 4 дузалакчы башкы ажылдап турар. Ол ышкаш хөй чылдар дургузунда салым-чаяанныг ажы-төлдү билдиги кижизидип чоруур дуржулгалыг башкылар хөй. Оларга хоочун башкылары-выс Оксана Монгуш, Руслана Куулар, Сайлаң Тойбу-Хаа, Чойган Ондар, Чечена До-лаан, Чечекмаа Эренчин, Лариса Монгуш хамааржыр.

ТР-ниң культуразының ал-дарлыг ажылдакчызы Таисья Өртөнөй өөреникчилерниң хостуг үезинде немелде хөг-жүм кичээлдерин эрттирип турар. Аныяк кижизидикчи башкылар Алина Саая, Шон-чалай Хомушку олар дагды-ныкчы хоочуннардан чыда

кагбайн ажылдап турарлар. Школа-интернаттың уругла-рының кадыкшылын фельд-шер эмчи Снежана Дарзыг хайгаарап турар. Уруглар интернатта хүнүн чурттап турар болганда, оларның орун-дөжзэн, идик-хевин чуп, аш-чемин кылып, оран-са-ваның иштин аштап-чуп турар ажылдакчылар база бар. Оларга хоочун ажыл-дакчылар Анна Адыг, Октя-брина Хомушку, столоваяның аш-чеминиң амданын, кал-лориязын санап, шынарын хынап турар эргелекчи Мира Сат база дүнеки ээлчегде уругларның кадыкшылын, байдалын хайгаарап турар кижизидикчи башкылар Долаана Сарыглар, Ираида Монгуш, Алинаа Сундуй олар хамааржыр. Оларның кызы-маккай, шудургу ажылын маңаа демдеглес аргажок.

Интернаттың ишти-дашты арыг-силиг, чылыг-чырык, үениң негелделери-биле шын дериттинген. Уруглар чурттап турар интернадынга дыка ынак, узун дыштанылгаларда безин чаныксава. Ол дээр-ге-ле удуртукчувус Галина Кара-Салдың ажылынга бердингени, чедишкинниг удуртуп турарының түңе-ли-дир. Удуртукчувус Галина Хүлүковнаның ажылынга бедик үнелелди хөй-хөй өөреникчилериниң ада-иези бадыткап, түңнөп турар.

Бо хүнде интернатта 88 өөреникчи чурттап турар. Узаткан хүн бөлүүнде бичи чаштарны Чечена Долаан, Че-чекмаа Эренчин хүн чурумунга өөредип, хөгжүм кичээлде-ринче үдеп, өөредилгезинге бергедээшкиннерни ажып эрт-пишаан, онаалга-кичээлдерни кылдыртып, хайгаарап турар.

Уругларның хостуг үезин шын эрттирери-биле туска-панны тургускаш, Ал-дан-Маадыр аттыг музейи В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрыңче, Тываның күрүнө филармон-зыңче, И. Ярыгин, «Субедей спорт комплекстеринче доктаамал культурут дый-нылгаларны кижизидикчи башкылар өөреникчилерге организастанп турар.

Неделя санында кижизидикчи башкыларның удурт-газы-биле «Дыштаныр хүн-клуу» ажылдап турар. Ол дээр-ге-ле класс шактары, концерт-мөөрейлер, солун-седалар, оюн-тоглаа дээш-зы-бүрү хемчеглер-дир. Ам-үениң негелделери-биле дерзэн компьютер класста-рынга интернет четкизи-би-делегейниң амыдыралын-чыда калбайн солун кичээл-дерни эрттирип турар.

Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернадының ат-алдары делегей чергелиг сурагжаан. Уругларның чеди-ишкиннери дээр-ге-ле интер-тың башкыларының болгаш кижизидикчи башкыларының үлүг-хуузу, кызымаккай күч-ажылы-дыр деп, школаның баштаар чери үнелеп, демде-леп турар. Чүс ажыг өөрени-ниң ада-иезиниң орнун солун оларның кижизиг мезү-шын-ры, эртем-билии дээш дүңгү-чок, амыр-дыш чок ажылда-рынга улуг күш, харысалга негетинер болгай. Ынчангаш уран чүүл школазында шуп-ажылынга ынак, аңаа чүрээ-ден бердинген кижизидикчи башкылар ажылдап турары-чоргаарланмас аргажок.

/ Инга ДАНЗЫН-ОО

/ Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернадының кижизидикчи башкылары

СПОРТ

“Азия төвүнүн” тиилекчилери

Чоокта чаа “Херел” спорт залыга “Азия төвүнүн” шаңна-лы дээш хостуг хүрешке маргылдаага Красноярск край-дан, Новосибирск, Кемерово, Иркутск областарындан, Тыва, Хакас, Бурят республикалардан база Моол күрү-неден ниитизи-биле 150 мөгө “спорт мастери” деп бе-дик атты чаалап алыры-биле күжүн шенешкеннер.

Маргылдааның ажыдыш-кынында Новосибирскиден кол шийтекти Дамир Ярулин “Азия төвүнүн шаңналынга” 2 катап хүрешкеш, спорт масте-ри болганын база делегейниң тренерлериниң, мөгелериниң

аразынга бодунуң шырак бе-леткели-биле билдингир апар-ганын демдегледі. Ол ышкаш ук турнирге хамаарыштыр чамдык өскерлишкиннер-ниң болганын чугаалады. Бо маргылдаага бир дугаар черни

алган мөгө спорт мастери деп атты 3 чыл дургузунда база бир турнирге шылга-рап бадыткаарга, тыпсырын дыңнаткан.

Ол ышкаш Тываның Ча-зак Даргазының бирги ора-лакчызы В. Бартына-Сады Россияның спортчу хүрештер федерациязының мурнундан хоочуннар ортузунга деле-гей маргылдаазынга 8 катап шаңналдарны алганы дээш Тыва Республиканың Начын

мөгези Р. Наважапка Россия-ның делегей чергелиг спорт мастери деп хөрек демдзэн тывыскаан. Турнирниң киржик-чилеринге, аалчыларынга, шаңнал алган хоочуннарга хөөмейжилер уран таланты-зын бараалгатканнар.

Маргылдаага бирги, ийи-ги черлерни алган мөгелер. 57 кг — Лхамбузма Монход (Моол), Павел Сагды (Тыва); 61 кг — Кежик Седен (Тыва), Цыренжапов Дамдин (Бурятия); 65 кг — Кежик Монгуш (Тыва), Эзир Тюлюш (Тыва); 70 кг — Чаян Монгуш (Тыва), Хуужугур Кирилл (Тыва); 74 кг — Арбак

Сат (Красноярск край), Сайы Казырык (Тыва); 79 кг — Се-мен Терещенко (Хакасия), Баяр-Сайхан Бады (Тыва); 86 кг — Хүлер Тюлюш (Тыва), Михаил Ховалыг (Тыва); 92 кг — Калин-оол Сорукту (Тыва), Шалбачы Күжүгет (Тыва); 97 кг — Бады-Маадыр Самдан (Тыва), Ганбаяр Тушинтор (Моол); 125 кг — Айдың Монгуш (Тыва), Лопсан Самбу (Красноярск край).

Үстүнде түңнелдерни өөр-нөп көөргө, 10 деңзиниң 8-и бистиң мөгелеривис чемпион болганнар.

/ / Алексей ЧАМБАЛ-ОО

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

“Тыва медиатрупп” ПБ*
ТР-ниң КАА

Кол редактор С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32
РЕДАКЦИЯНЫҢ

ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация техноло-
гиялары болгаш массалыг комму-
никациялар адырынга хайгаарал
талазы-биле федералдыг албан-
ның Тыва Республика талазы-би-
ле эргелели “Шын” солуну
18.10.2022 чылда бүртүктэн.
Херечилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214
Солуну «Тываполиграф» КХН-ге

парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадыглары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр

(среда, суббота).

Номерни парлагга дужааны:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3200 кезек

2023 чылда “ШЫН”
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10